

Συντροφικότητα, γάμος και συγγένεια χωρίς έμφυλη διαφορά: μια πρόκληση για το οικογενειακό δίκαιο, σε: Τιμητικό Τόμο για την καθηγήτρια Έφη Κουνουγέρη-Μανωλεδάκη, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2016, σ. 787-815.

Εισαγωγή

Κατά το τελευταίο τέταρτο του 20^{ου} αιώνα ο νομοθέτης του οικογενειακού δικαίου αλλά και ο δικαστής σε εθνικό, περιφερειακό ή ομοσπονδιακό επίπεδο υπήρξαν αποδέκτες έντονων νομικο-πολιτικών διεκδικήσεων. Αρχικά πείστηκαν να καταργήσουν τις διακρίσεις σε βάρος όσων δεν εκφράζονται από το κυρίαρχο, ετερόφυλο μοντέλο σεξουαλικότητας. Στη συνέχεια πείστηκαν να εντάξουν στους θεσμούς του οικογενειακού δικαίου τις μορφές ομόφυλης συντροφικότητας και γονεϊκότητας που αναδείχθηκαν από την κοινωνική πρακτική. Πλέον σε πολλές χώρες οι σχέσεις χωρίς έμφυλη διαφορά έχουν ήδη θεσμοθετηθεί. Ωστόσο το ζήτημα της ομοιότητας φύλου των συντρόφων, συζύγων και γονέων εξακολουθεί να δημιουργεί σφοδρότατες αντιπαραθέσεις.

Υπό την οπτική της κοινωνιολογίας του δικαίου τίθενται ειδικότερα τρία ερωτήματα. Πρώτον ερωτάται τι έχει αλλάξει και σε ποιο βαθμό στις ερωτικές σχέσεις που μέχρι πρότινος θεμελιώνονταν στη διαφορά άνδρας/γυναίκα και ποια επίπτωση έχει η αλλαγή στη συντροφικότητα και τη συγγένεια. Στο κρίσιμο αυτό ερώτημα του πώς αναπαράγονται και μετασχηματίζονται οι έμφυλες ταυτότητες και οι σεξουαλικές ταυτίσεις στις μετανεωτερικές κοινωνίες απαντά η ανθρωπολογία και η κοινωνική θεωρία για το φύλο και τη σεξουαλικότητα, μέσω της σύζευξης και αντιπαραθέσης διαφορετικών θεωρητικών παραδειγμάτων. Δεύτερον διερευνάται ποιος ήταν ο ρόλος του ομοφυλοφιλικού κινήματος στην πολιτισμική και νομικο-πολιτική αλλαγή που γενικεύεται στις ευρωπαϊκές χώρες και στις αμερικάνικες πολιτείες. Ποιο ήταν και πώς μετασχηματίστηκε το επίδικο αντικείμενο, πώς εξελίχθηκε από διεκδίκηση μιας μειονοτικής, σεξουαλικής ταυτότητας στον κλονισμό του έμφυλου και σεξουαλικού διπολισμού. Σε ποιο βαθμό κατάφερε εντέλει να τους αποδομήσει και να τους επανα-νοηματοδοτήσει προκειμένου να «χωρέσουν» και τον ομόφυλο σεξουαλικό προσανατολισμό; Τρίτον εξετάζεται το πώς εντάχθηκε η ρευστοποίηση της έμφυλης διαφοράς στο πεδίο του οικογενειακού δικαίου και ποια είναι η περαιτέρω δυναμική της.

Η νομικο-πολιτική αλλαγή καταδεικνύει την εμβέλεια της διάδρασης του δικαίου με το κοινωνικό κίνημα των ομοφυλόφιλων. Από τη μια αποτελεί παράδειγμα κάτωθεν ενεργοποίησης του δικαίου από ομάδες πολιτών που εντάσσουν τους κανόνες, τα όργανα και τις διαδικασίες του στη συλλογική δράση τους. Από την άλλη είναι αποτέλεσμα νομοθετικής επιλογής της πολιτικής εξουσίας να απαλείψει την έμφυλη διαφορά στο τρίπτυχο συντροφικότητα/ γάμος/ συγγένεια. Η ομόφυλη σεξουαλικότητα και συντροφικότητα αναγνωρίζεται ως αγαθό άξιο έννομης προστασίας. Αναδεικνύεται η σχεσιακή διάσταση της ιδιωτικής ζωής και αντίστροφα η θεμελιώδης σημασία της βούλησης για τη σύσταση, τη λειτουργία και τη διάλυση των οικογενειακών σχέσεων κατά την ύστερη νεωτερικότητα. Ο ίδιος ο κορυφαίος θεσμός του οικογενειακού δικαίου, ο γάμος δεν έχει πια ως *conditio sine qua non* την έμφυλη διαφορά. Τέλος θεσμοθετείται η συγγένεια χωρίς διπλή γενεαλογία είτε μέσω υιοθεσίας είτε μέσω I.Y.A. καθώς η δυναμική της κοινωνικής επινόησης διασταυρώνεται με αυτήν της αναπαραγωγικής τεχνολογίας. Ο έλληνας νομοθέτης

μοιάζει αμήχανος μπροστά στα νέα δεδομένα αλλά οι κοινωνικές εξελίξεις τρέχουν ενεργοποιώντας το ισχύον κανονιστικό πλαίσιο που ήδη έχει ενσωματώσει τη μεταρρυθμιστική δυναμική των οικογενειακών σχέσεων στον 21^ο αιώνα.

1. Η αποδόμηση των έμφυλων ταυτοτήτων και των σεξουαλικών ταυτίσεων ως θεωρητική υπόθεση προς επαλήθευση από την κοινωνική θεωρία

Σε υποκειμενικό επίπεδο το εάν κανείς αντιλαμβάνεται τον εαυτό του, σαν άνδρα/ γυναίκα και ετεροφυλόφιλο/ομοφυλόφιλο συγκροτείται με βάση διαφορές που μεν συλλαμβάνονται κατηγορικά («είμαι αυτό και δεν είμαι κάτι άλλο») αλλά βιώνονται σχεσιακά¹ επειδή παράγονται και ενεργοποιούνται σε πεδία κοινωνικών σχέσεων². Το φύλο και η σεξουαλικότητα λειτουργούν ως κατηγορίες ανισότητας που φυσικοποιούν σχέσεις εξουσίας³, ως πεδία κοινωνικών ιεραρχήσεων και συγκρούσεων που διασταυρώνονται με τη κοινωνική τάξη και τη φυλή⁴. Επομένως αποτελούν κεντρικές παραμέτρους για να αναλυθεί πώς οργανώνονται οι κοινωνικοί θεσμοί και οι μηχανισμοί κοινωνικού ελέγχου⁵, πώς παράγονται αλλά και πώς μετασχηματίζονται οι εξουσιαστικές δομές των κοινωνιών.

Όσον αφορά ειδικότερα τη σεξουαλικότητα η ανθρωπολογία ανέδειξε ότι αφενός οι πρακτικές της νοηματοδοτούνται με εντελώς διαφορετικό τρόπο μέσα από τις εθνογραφικές μελέτες παραδοσιακών κοινωνιών, όπως αυτές της Μελανησίας⁶. Επομένως οι σεξουαλικές ταυτότητες όπως και το κοινωνικό φύλο αποτελούν πολιτισμικά κατασκευασμένες κατηγορίες συμβολικής ταξινόμησης που νοηματοδοτούν το βιολογικό φύλο και τις ερωτικές πρακτικές⁷. Αφετέρου ότι εξελίσσεται ιστορικά μέσα από συγκρούσεις για το ποιες πρακτικές απαγορεύονται και ποιες επιτρέπονται μεταξύ κυρίαρχων και στιγματισμένων ομάδων, αυτών που έχουν την εξουσία να θέτουν τα σχήματα σεξουαλικής ιεραρχίας (της «φυσιολογικής» και της «παθολογικής» σεξουαλικότητας) και αυτών που υφίστανται τις συνέπειες τους⁸. Η ιστοριογραφική ανάλυση των νεωτερικών κοινωνιών επίσης ανέδειξε ότι αυτή καθεαυτή η κατηγοριοποίηση των ανθρώπων σε «ετερόφυλους» και «ομοφυλόφιλους» αποτελεί προϊόν ιστορικής διαμόρφωσης στις αστικές κοινωνίες από το 19^ο αιώνα και μετά⁹. Εντάχθηκε στις διαδικασίες παραγωγής υποκειμένων τη νεωτερική εποχή μέσω της βιοπολιτικής πειθάρχησης των σωμάτων τους, προσανατολισμένη στον έλεγχο των σεξουαλικών πρακτικών χωρίς αναπαραγωγικό σκοπό, αυτές που η ιατρική επιστήμη ορίζει ως διαστροφές¹⁰. Το κρατικό δίκαιο ανέλαβε την επιτήρηση και την τιμωρία των παραβατών μέσω μιας πυκνής νομοθεσίας απομεινάρια της οποίας παραμένουν ακόμα σε ισχύ. Τον 21^ο αιώνα η ομοφυλοφιλία έχει πλέον αποστιγματιστεί στις περισσότερες ευρωπαϊκές

¹ Αστρινάκη, Α., Ανθρωπολογικές Προσεγγίσεις του φύλου: Μια επισκόπηση, σε: Καντσά, Β./ Μουτάφη, Β./ Παπαταξιάρχης, Ευθ. (εκδ.), *Μελέτες για το φύλο στην ανθρωπολογία και την ιστορία*, Αθήνα, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, 2011, σ. 17-128, σ. 196

² Χαλκιά, Α., *Έμφυλες βιαιότητες: εξουσία, λόγος, υποκειμενικότητες*, Αθήνα, εκδ. Αλεξάνδρεια, 2011.

³ Αστρινάκη όπ. π. σ. 99-100.

⁴ *ibid* σ. 93-94.

⁵ Αθανασίου, Αθ., Εισαγωγή σε: Αθ., Αθανασίου (επιμ.), *Φεμινιστική θεωρία και πολιτισμική κριτική*, Αθήνα, Νήσος, 2006, σ. 13-138, ιδίως σ. 106-107.

⁶ Εκεί ερωτικές πρακτικές μεταξύ ανδρών και εφήβων λειτουργούν ως τελετές μύησης στο ανδρισμό, Herdt, G., *The Guardians of the Flutes: Idioms of Masculinity*, New York, McGraw Hill Boo Co, 1981.

⁷ Caplan, P. (dir), *The Cultural Construction of Sexuality*, London/ New York, Routledge, 1987.

⁸ Rubin, G., Σκέψεις για τη σεξουαλικότητα: σημειώσεις για μια ριζοσπαστική θεωρία των πολιτικών της σεξουαλικότητας, σε: Κ. Γιαννακόπουλος (επιμ.), *Σεξουαλικότητα. Θεωρίες και Πολιτικές της Ανθρωπολογίας*, Αθήνα, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, 2006, σ. 401-481.

⁹ Weeks, J., *Coming out: Homosexual Politics in Britain from the 19th century to the Present*, London, Quartet, 1977 και Kennedy-Lapovsky, E./ Davis, M., *Boots of Leather, Slippers of Gold. The History of a Lesbian Community*, New York, Routledge, 1993.

¹⁰ Foucault, M., *Histoire de la sexualité. I. La volonté de savoir*, Paris, Gallimard, 1976.

χώρες και αμερικανικές πολιτείες. Στο ακαδημαϊκό πεδίο τόσο της ανθρωπολογίας της σεξουαλικότητας και της συγγένειας όσο και των σπουδών για το φύλο και την «αλλόκοτη» (queer) σεξουαλικότητα έχει τεθεί ως θεωρητική υπόθεση προς επαλήθευση η ρευστοποίηση της δυαδικής κατηγοριοποίησης των φύλων και του κυρίαρχου μοντέλου σεξουαλικότητας που στηρίζεται σε αυτήν. Ερωτάται δηλαδή εάν και σε ποιο βαθμό αποδομήθηκαν και επανανοηματοδοτούνται οι κατηγορίες «άνδρας/ γυναίκα» και κλονίζεται το διπολικό μοντέλο της σεξουαλικότητας.

Καταρχάς το ζήτημα του πώς παράγονται, αναπαράγονται και μετασχηματίζονται οι κατηγορίες που εμφυλοποιούν τα υποκείμενα και διαπλάθουν την σεξουαλικότητα τους κατά το τελευταίο τέταρτο του 20^{ου} αιώνα διερευνάται κυρίως από δύο θεωρητικά παραδείγματα για το φύλο και την σεξουαλικότητα¹¹. Αφενός το φεμινιστικό-υλιστικό και αφετέρου αυτό της παραστασιακής επιτέλεσης του φύλου. Τα παραδείγματα μέσω της αναστοχαστικής κριτικής έχουν συγκλίνει σε πολλά σημεία¹². Εξακολουθούν όμως να εξηγούν διαφορετικά το πώς και γιατί συναρθρώνονται το βιολογικό με το κοινωνικό φύλο και η ανατομική διαφορά με τη σεξουαλικότητα. Άρα αντιλαμβάνονται και διαφορετικά τις μορφές και τα όρια της αντίστασης στην καταπίεση και τον μετασχηματισμό των ταυτοτήτων¹³. Πάντως συμφωνούν στο ότι η εμφυλοποίηση (είτε αυτή παράγεται από εξωτερικές δομές είτε από τη φαντασματική ταύτιση των υποκειμένων μέσα από τη γλώσσα) συνεπάγεται την επιθυμία για πρόσωπα του άλλου φύλου (εφόσον υιοθετηθεί το κυρίαρχο ετεροσεξουαλικό μοντέλο) ή του ίδιου (εφόσον απορριφτεί το κυρίαρχο μοντέλο). Επομένως ο μετασχηματισμός του ενός πόλου επιφέρει και αυτόν του άλλου αφού λειτουργούν σαν συγκοινωνούντα δοχεία. Πώς όμως και σε ποιο βαθμό μπορεί να αμφισβητηθεί αυτή καθεαυτή η διχοτόμηση;

Σύμφωνα με το φεμινιστικό-υλιστικό¹⁴ παράδειγμα η έμφυλη ιεράρχηση απορρέει από κοινωνικές, υλικές σχέσεις εκμετάλλευσης των γυναικών από τους άνδρες. Το φύλο είναι ένας υλικός, κοινωνικός θεσμός που συνδέεται με τον τρόπο παραγωγής μιας κοινωνίας¹⁵. Άρα εξελίσσεται ιστορικά και ποικίλει χωροχρονικά. Για τις γαλλίδες εκπροσώπους του ριζοσπαστικού φεμινισμού¹⁶ η εμφυλοποίηση δεν θεμελιώνεται με φυσικό τρόπο μια και ακόμα και το σωματικό φύλο αποτελεί μια ιδεολογική κατασκευή. Βάση της καταπίεσης αποτελεί το κυρίαρχο ετεροφυλοφιλικό μοντέλο της σεξουαλικότητας, με όρους εξουσίας και υποταγής το λεγόμενο ετεροφυλοφιλικό συμβόλαιο αντίστοιχο με το κοινωνικό, ένα ολόκληρο σύστημα σκέψης που νομιμοποιεί ιδεολογικά τη διχοτόμηση των φύλων και την κοινωνική «προσταγή» να συνάπτουν σεξουαλικές σχέσεις μεταξύ τους¹⁷. Η διεκδίκηση μιας «άλλης» ετερόφυλης γυναικείας σεξουαλικότητας πέρα από το κυρίαρχο μοντέλο της εξουσίας και υποταγής με τις οικονομικές του εκφάνσεις που μπορεί δυναμικά να

¹¹ Αστρινάκη όπ. π. και Γιαννακόπουλος, Κ., Ιστορίες σεξουαλικότητας, σε: Γιαννακόπουλος, Κ. (επιμ.), *Σεξουαλικότητα. Θεωρίες και Πολιτικές της Ανθρωπολογίας* όπ. π. σ. 17-102.

¹² Αστρινάκη όπ. π. σ. 72 επ.

¹³ Γιαννακόπουλος (2006) όπ. π. σ. 61 επ.

¹⁴ Mathieu, N.-C., *Identité sexuelle / sexuée / de sexe? Trois modes de conceptualisation du rapport entre sexe et genre* (1989), σε: N.-C. Mathieu, *L'anatomie politique. Catégorisations et ideologies du sexe*, Paris, Coté-Femmes, 1991, σ.227-266 και Guillaumin C., *Pratique du pouvoir et idée de Nature* (1978), σε: C. Guillaumin, *Sexe, Race et Pratique du Pouvoir*, Paris, Coté-Femmes, 1992, σ.13-82.

¹⁵ Guillaumin όπ. π. και Mathieu (1991) όπ. π.

¹⁶ Delphy, Ch., *Penser le genre: quels problèmes?*, D.Kullick/ M.Wilson (dir), *Taboo, Sex, Identity and Subjectivity in anthropological fieldwork*, London/ N.Y., Routledge, σ. 29-50.

¹⁷ Witting, M., *The straight mind*, *Feminist issues I*, 1980, σ.101-110.

απελευθερώσει όλες τις γυναίκες από τον πατριαρχικό ζυγό αποτέλεσε το μήλο της έριδας και εντέλει διέσπασε το αμερικανικό φεμινιστικό κίνημα στην αρχή της δεκαετίας '80 με αφορμή την πορνογραφία¹⁸. Σύμφωνα με μια θεωρητική άποψη¹⁹ ιστορικά η γυναικεία ομοφυλοφιλία αποτέλεσε μια μορφή πολιτικής άρνησης στην καταπίεση, ένα τρόπο ερωτικής έκφρασης που δεν εγκλωβίζεται από το έμφυλο δίπολο. Αλλά σύμφωνα με άλλες²⁰ όσοι άνδρες ή γυναίκες με βάση το βιολογικό φύλο υιοθετούν την σεξουαλική συμπεριφορά που «αντιστοιχεί» στο αντίθετο κοινωνικό φύλο «παρεκκλίνουν» σε ατομικό επίπεδο αλλά δεν αμφισβητούν αυτή καθαυτή την έμφυλη κατηγοριοποίηση. Αυτό ισχύει και για όσες ανδρικές, ομοερωτικές πρακτικές αναπαράγουν την κατηγοριοποίηση του ετεροφυλόφιλου μοντέλου, τη διάκριση των δύο σεξουαλικών εταίρων σε ενεργητικούς-παθητικούς, σε αρρενωπό/θηλυκό άνδρα και αρρενωπή/θηλυκή γυναίκα. Οι παρεκκλίσεις αυτές πιο πολύ απορροφούν τους κραδασμούς των κοινωνικά κυρίαρχων διευθετήσεων της σεξουαλικότητας και του τρόπου που αυτή συναρθρώνεται με το φύλο σε διάφορα πολιτισμικά συμφραζόμενα²¹ παρά τις αμφισβητούν. Επομένως η ομοφυλοφιλία δεν είναι αυτή καθαυτή ανατρεπτική.

Ωστόσο η πολιτική οικονομία του φύλου μπορεί να αλλάζει ιστορικά πάντοτε όμως εντός των δομικών ορίων του έμφυλου δίπολου ιεράρχησης των υποκειμένων όσο δεν ανατρέπονται οι σχέσεις κυριαρχίας που το παράγουν. Σύμφωνα δε με μεταμαρξιστικές προσεγγίσεις²² σε συλλογικό επίπεδο οι σχέσεις αυτές να μην απορρέουν από την οικονομία αλλά επιπλέον σταθεροποιούνται από ιδεολογικά, πολιτισμικά στερεότυπα και συνδιαμορφώνονται από τις παγκόσμιες σχέσεις κυριαρχίας. Σε ατομικό επίπεδο η σεξουαλικότητα ενυπάρχει μεν σε δομές εξουσίας αλλά τα υποκείμενα διαθέτουν διαπραγματευτικές δυνατότητες σε συνδυασμό με άλλες παραμέτρους όπως η κοινωνική τάξη και η φυλή. Επομένως σύμφωνα με το υλιστικό παράδειγμα να μην τίθεται δομικό όριο στη ρευστοποίηση της έμφυλης διχοτόμησης και στην ανατροπή του κυρίαρχου σεξουαλικού μοντέλου αλλά είναι δυνατόν να αλλάζει η πολιτική λειτουργία του φύλου. Υπό αυτή την οπτική επομένως οι συλλογικές διεκδικήσεις των ομοφυλόφιλων ομάδων που επικαλούνται είτε μια πολιτισμικά αποδεκτή, διαφορετική σεξουαλική ταυτότητα είτε μια άλλη μορφή (δι)υποκειμενικότητας, μια δυνητική κοινότητα που συγκροτείται δια της προβολής μιας κοινής επιθυμίας²³ έχουν ανατρεπτική δυναμική. Άρα το κρίσιμο ερώτημα συνίσταται στο τι εκφράζουν οι συλλογικές αυτές διεκδικήσεις.

Σύμφωνα με το παράδειγμα της παραστασιακής επιτέλεσης²⁴ το βιολογικό φύλο (sex) ως φυσικό υπόστρωμα το οποίο επενδύεται συμβολικά ή ως βάση επί της οποίας ερείδεται το ιδεολογικό εποικοδόμημα του κοινωνικού φύλου (gender) δεν υπάρχει²⁵. Τα υποκείμενα «αναλαμβάνουν» ένα φύλο μέσα από μια διαδικασία

¹⁸ Συνέδριο του Barnard, Αφιέρωμα του περιοδικού *Signs* 1982/1, 10, σ.102-135.

¹⁹Witting όπ.π.

²⁰ Γιαννακόπουλος (2006) όπ. π. σ. 57

²¹ Kulick, D., The Gender of Brazilian Transgendered Prostitutes, *American Anthropologist* 2008/3, vol. 99, 1997, σ. 574-585.

²² Αστρινάκη όπ. π. σ. 72 επ. που παραπέμπει σε: Leonardo (di), M., Introduction: Gender, culture and political economy: Feminist Anthropology in historical perspective, in: M. Leonardo (di), (dir), *Gender at the Crossroads of Knowledge: Feminist Anthropology in the Postmodern Era*, Berkley/ Los Angeles, University of California Press, 1991.

²³ Παπανικολάου, Δ., «Σαν εμένα καμωμένοι». *Ο ομοφυλόφιλος Καβάφης και η ποιητική της σεξουαλικότητας*, Αθήνα, Εκδόσεις Πατάκη, 2014, σ.346.

²⁴ Butler, J., *Αναταραχή φύλου. Ο φεμινισμός και η ανατροπή της ταυτότητας*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια 2009, σ. 182.

²⁵ Αθανασίου (2006) όπ. π. σ. 96-97.

πρακτικών ταύτισης και παραστασιακής επιτέλεσης όπως χειρονομίες, σωματικές ενέργειες και ενδυματολογικές πρακτικές. Το φύλο πρέπει συνεχώς να ανανεώνεται μέσω της επανάληψης κοινωνικών τελετουργιών. Μέσω της επανάληψης η ταύτιση ιζηματοποιείται και ανασηματοδοτείται ταυτόχρονα²⁶. Ακριβώς για αυτό τη χαρακτηρίζει καταστατική αστάθεια²⁷ ενώ παρίσταται ως αρραγής. Δηλαδή λαμβάνεται ως φυσικό δεδομένο επειδή η ανδροκεντρική οικονομία συναρθρώνει την ανατομία, την επιθυμία και την αναπαραγωγή με ένα τρόπο που φυσικοποιεί την ετεροκανονικότητα²⁸. Η ύπαρξη μιας συμπαγούς, σταθερής έμφυλης ταυτότητας δεν είναι παρά μια ψευδαίσθηση που προκαλεί ο αποκλεισμός της ομοερωτικής επιθυμίας μέσω ενός μηχανισμού μελαγχολικής αποποίησης της από τα υποκείμενα²⁹. Η έμφυλη ταυτότητα σχηματίζεται πρωτίστως από την εσωτερικευση μιας απαγόρευσης. Η ετεροφυλοφιλική μήτρα παράγεται από ταμπού (πριν ακόμα και από την απαγόρευση της αιμομιξίας) τη νομική δομή που ταυτόχρονα κατασκευάζει και απαγορεύει την επιθυμία για το γονέα του αντίθετου φύλου³⁰. Η ομοφυλοφιλία και κάθε άλλη ανταγωνιστική δυνατότητα έχουν καταστεί εξαρχής πολιτισμικά αδιανόητες και αβίωτες αλλά η ομο-ερωτική επιθυμία παραμένει ψυχικά³¹.

Έτσι η πειθαρχική υλοποίηση των σωμάτων έχει ρωγμές και χάσματα μέσα από τις οποίες τα υποκείμενα μπορούν να την αποσταθεροποιήσουν. Υιοθετώντας την αντίληψη του Foucault για την εξουσία ως σχέση θεωρείται ότι μέσα από τις σχέσεις εξουσίας «περνά» τόσο η διάπλαση όσο και η δυνατότητα του υποκειμένου να αντισταθεί σε αυτές. Ναι μεν πλάθουν το υποκείμενο αλλά αυτό δεν καθυποτάσσεται πλήρως στη πειθάρχηση ώστε η ταυτότητα αποτελεί ταυτόχρονα στρατηγική εξουσίας και αντίστασης. Έτσι τα υποκείμενα μπορούν να μετασχηματίζουν μέσα από τις σεξουαλικές πρακτικές τους τις σχέσεις κυριαρχίας που τις διατρέχουν σε σχέσεις ευχαρίστησης³². Ωστόσο τίθεται ένα όριο στην ανατρεπτική δυναμική. Το γεγονός ότι τα υποκείμενα μπορούν να αποσταθεροποιήσουν σεξουαλικά σημαίνοντα (πλάθοντας και αναπλάθοντας διαρκώς τη σχέση τους με τον εαυτό τους) δεν σημαίνει ότι με αυτόν τον τρόπο μπορούν να ανατρέψουν τα σημανόμενα, τις ίδιες τις διχοτομικές κατηγορίες υποκειμενικοποίησης όπως «άνδρες/ γυναίκες» και «ετεροφυλόφιλοι/ομοφυλόφιλοι» επειδή αυτές παράγονται μέσα από ένα σύνολο διαδράσεων μεταξύ υλικών και συμβολικών όρων³³. Επομένως οι ομοφυλοφιλικές και οι διεμφυλικές σεξουαλικές πρακτικές μπορούν να αποσταθεροποιήσουν τις ταυτότητες όσον αφορά το φύλο και την ερωτική επιθυμία. Ακόμα και εκείνες οι πρακτικές που μοιάζει να αποτελούν υποκαταστάσεις των ετεροφυλοφιλικών σεξουαλικών προτύπων εκφράζουν περίπλοκους ψυχικούς (ανα)συνδυασμούς άρα

²⁶Ibid Το πως φτιάχνεται και ανασηματοδοτείται η έμφυλη διχοτόμηση μέσα από μια συνεχή και επαναλαμβανόμενη προσπάθεια απομίμησης ιδεωδών για την αρρενωπότητα και τη θηλυκότητα μπορεί κανείς να το αντιληφτεί βλέποντας τα θεατρικά δρώμενα των drag queens ή το ενδυματολογικό στυλιζάρισμα κάποιων ομοφυλόφιλων ομάδων ως επιτελεστικό δρώμενο φανταστικής υπέρβασης του εαυτού που κινείται μεταξύ παρωδίας και μιμικής, Butler, J., *Σώματα με σημασία. Οριοθετήσεις του «φύλου» στο λόγο* (1993), Αθήνα, Εκκρεμές, 2008, σ. 251 επ και 419 επ.

²⁷ Γιαννακόπουλος (2006) όπ. π. σ. 51 που παραπέμπει σε Butler (2008) όπ. π.

²⁸ Αθανασίου (2006) όπ. π. σ. 97 και σ. 103

²⁹ Ibid σ. 100

³⁰ Butler (2008) όπ. π. σ. 109.

³¹ Ibid σ. 233.

³² Γιαννακόπουλος (2006) όπ. π. σ. 64 που παραπέμπει σε: Halperin, D., *Saint Foucault. Towards a Gay Hagiography*, Oxford/ N.Y., Oxford University Press, 1995.

³³ Γιαννακόπουλος (2006) όπ. π. σ. 72 που παραπέμπει σε: Butler, J., *Merely cultural?*, *Social text*, 1997, 52-53, σ. 265-278. Οι κατηγορίες «γυναίκες / άνδρες» όπως τις ξέρουμε σωματικά, συμβολικά και κοινωνικά συγκροτούν υποκειμενικότητες που δύσκολα αλλάζουν.

ανανοηματοδοτούν την επιθυμία³⁴. Οι ομοφυλόφιλοι και οι σεξουαλικές υποκουλτούρες μέσα από τις πολύπλοκες σεξουαλικές ανταλλαγές τους αφενός αποφυσικοποιούν τα δίπολα φύλου και σεξουαλικότητας και αφετέρου πολλαπλασιάζουν τις εκδοχές των φαντασιακών ταυτίσεων και της συνάρθρωσης σώματος-φύλου-επιθυμίας. Ναι μεν δεν μπορούν να υπερβούν συλλήβδην, να ανατρέψουν την ετεροσεξιστική κυριαρχία αλλά μπορούν να την υπονομεύσουν και ενδεχομένως να προκαλέσουν την αναδιάταξη της μέσω της ανατροπής και της παρωδίας εφόσον εστιαστούν κανονιστικά σε αυτό³⁵.

2 Το ομοφυλοφιλικό κίνημα: από τη διεκδίκηση μιας αντιγεμονικής σεξουαλικής ταυτότητας στον κλονισμό των διχοτομήσεων

Μετά τη δεκαετία '60 το ομοφυλοφιλικό κίνημα αντέδρασε στη σφοδρή σεξουαλική καταπίεση με όλους τους δυνατούς τρόπους. Ομάδες ομοφυλόφιλων αναδιοργάνωσαν τις πρακτικές τους στον αστικό χώρο με ιδιαίτερα ευφάνταστους τρόπους³⁶. Αρχικά μέχρι τη δεκαετία '80 διεκδικούσαν μια ομογενοποιητική ταυτότητα αντίστασης ή επιλογής³⁷. Η κοινή αντίσταση στη κυρίαρχη κοινωνική αναπαράσταση ότι η επιλογή ερωτικού συντρόφου απορρέει από τη βιολογική δυαδική κατηγοριοποίηση και η αναζήτηση μιας εναλλακτικής ταυτότητας λειτούργησε (σε ένα βαθμό) ως ομογενοποιητικό στοιχείο πολλών γυναικών και ανδρών που εμπλέκονταν σε ομοερωτικές πρακτικές. Οι διαφορές των πρακτικών μεταξύ ομάδων σε συλλογικό επίπεδο αλλά και οι διαφορές στην αντιμετώπιση σε ατομικό ανάλογο με την κοινωνική τάξη και τη φυλή παρέμειναν σε δεύτερη μοίρα. Από τη δεκαετία '90 αφού διαφοροποιήθηκαν εσωτερικά διεκδικούν μια πολυσθενή (δι)υποκειμενικότητα, μια κοινότητα στη βάση της μη κυρίαρχης, ομόφυλης επιθυμίας. Ομόφυλα ζευγάρια ιδιοποιήθηκαν πολιτισμικές πρακτικές που δηλώνουν μακροχρόνια δέσμευση και γαμήλια σύμβολα³⁸. Με αναφορά σε αυτή τη ταυτότητα ή κοινότητα προέβαλλαν νομικοπολιτικές διεκδικήσεις. Ποιο ήταν λοιπόν το επίδικο αντικείμενο; Και σε ποιο βαθμό κατάφεραν να αναταράξουν τα κατηγορικά δίπολα, την έμφυλη και τη σεξουαλική διχοτόμηση υπό την οπτική της παραπάνω θεωρητικής συζήτησης;

2.Α Η πολιτική δυναμική της διεκδίκησης με όρους μειονοτικής ταυτότητας

Καταρχάς όσον αφορά τις λεσβίες η σύνδεση της ερωτικής ζωής με την αντίσταση στην πατριαρχία και η ανάγκη να αναδειχτεί μια γυναικεία σεξουαλικότητα εκφράστηκε ήδη από το φεμινιστικό κίνημα τη δεκαετία 70-80. Τότε αναδύθηκε και η διεκδίκηση μιας ενοποιητικής λεσβιακής ταυτότητας και δημιουργήθηκαν κοινότητες με σκοπό οι γυναίκες διαχωρισμένες από τους άνδρες να καλλιεργήσουν τη γυναικεία εμπειρία και αίσθηση³⁹. Την ίδια εποχή αντίστοιχα το αμερικανικό γκέι κίνημα στην Αμερική επαναπροσδιορίζοντας τη χρήση μητροπολιτικών χώρων

³⁴ *ibid* σ. 435-436.

³⁵ Butler (2008) *όπ. π.* σ. 164

³⁶ Vance, C., Η ανθρωπολογία ανακαλύπτει εκ νέου τη σεξουαλικότητα: ένα θεωρητικό σχόλιο (1991), σε: *Σεξουαλικότητα. Θεωρίες και Πολιτικές της Ανθρωπολογίας* *όπ. π.* σ.139-168.

³⁷ Weeks, J., Ζητήματα ταυτότητας (1987), σε: *Σεξουαλικότητα. Θεωρίες και Πολιτικές της Ανθρωπολογίας*, *όπ. π.* σ. 103-138, ιδίως σ.112-113.

³⁸ Hull, K., *Same Sex Marriage: The Cultural Politics of Love and Law*, Cambridge University Press, 2006, σ. 15-16.

³⁹ Καντσά, Β., *Δυνάμει ερωμένες, δυνάμει φίλες*, Αθήνα, Πολύχρωμος Πλανήτης, 2010, σ. 35.

διεκδίκησε μια άλλη σεξουαλική ταυτότητα ενάντια στη καταπίεση των ετεροφυλοφιλικών, μονογαμικών σχέσεων. Και οι δύο ομάδες συγκροτήθηκαν ως πολιτικό υποκείμενο διεκδικώντας μια αντι-ηγεμονική ταυτότητα⁴⁰ συναρτώμενη με το σεξουαλικό προσανατολισμό. Επεδίωξαν να γίνουν κοινωνικά ορατές όχι πλέον ως παρεκκλίνουσες (επειδή το κοινωνικό φύλο δεν αντιστοιχεί στο βιολογικό) αλλά ως διαφορετικές, μειονοτικές⁴¹ που ως τέτοιες δικαιούνται ίσης νομικής μεταχείρισης. Η κοινωνική και νομική διεκδίκηση νομιμοποιήθηκε με όρους ταυτότητας για λόγους πολιτικούς⁴². Οι ομοφυλόφιλοι συνενώθηκαν μέσω της αναφοράς σε μια ταυτότητα που έχει «σμιλευτεί σε κατάσταση πολιορκίας και διαμέσου αυτής»⁴³. Στην πραγματικότητα η ταυτότητα δεν αντιστοιχεί αναγκαστικά σε μια παγιωμένη, μειονοτική κατηγορία και ένα ενιαίο δρών πολιτικό υποκείμενο. Το ότι οι διαφορές και οι αντιφάσεις μεταξύ ομοφυλόφιλων ομάδων διαγράφηκαν εξυπηρέτησε πολιτικές σκοπιμότητες σε μια δεδομένη χρονική περίοδο. Αυτό όμως δεν σημαίνει ότι η διατήρηση της ακόμα και σε φαντασιακό επίπεδο εξακολουθεί να είναι πολιτικά σκόπιμη⁴⁴. Αντίθετα η πολιτική εμμονή σε συνεκτικές ταυτότητες μπορεί στη δεδομένη χρονική στιγμή να καθυστερεί τη μετάβαση σε μια πολιτική συμμαχιών⁴⁵ με όλους όσους συνενώνονται ενάντια στην ομοφοβική πολιτική.

Πράγματι οι διαφοροποιήσεις της ομοερωτικής σεξουαλικής επιθυμίας και των όψεων υποκειμενικότητας με τις οποίες αυτή διαπλέκεται επιβεβαιώνονται και από εθνογραφικές μελέτες ανθρωπολόγων και για τις γυναίκες⁴⁶ και για τους άνδρες⁴⁷. Αυτές ανέδειξαν το άτοπο της κατηγοριοποίησης της σεξουαλικότητας σε ετερόφυλη/ομοφυλόφιλη ικανή να προσδώσει κάποια κοινωνική, ομοιογενή ταυτότητα. Μελετώντας επίσης τη γλώσσα για τη σεξουαλική επιθυμία⁴⁸ κατέδειξαν ότι δεν υφίσταται καν ένα ενιαίο σεξουαλικό υποκείμενο και άρα δεν έχει νόημα και η θεωρητική κατασκευή του. Αλλά και σε επίπεδο αντιλήψεων υπήρξαν ζητήματα που διέσπασαν αν όχι κατακερμάτισαν το ομοφυλοφιλικό κίνημα. Όσον αφορά αφενός τις λεσβίες ενεπλάκησαν στην έντονη διαφωνία μεταξύ τάσεων του φεμινιστικού κινήματος για την γυναικεία σεξουαλικότητα. Σύμφωνα με την αμερικανική μαρξιστική προσέγγιση⁴⁹ η σεξουαλικότητα είναι για το φεμινισμό ότι είναι η εργασία για τον μαρξισμό και επομένως η γυναικεία ομοφυλοφιλία δεν είναι κατ' ανάγκη ανατρεπτική. Μπορεί και αυτή να αναπαράγει φόρμες εξουσίας και

---

⁴⁰ Γιαννακόπουλος (2006) όπ. π. και Αθανασίου (2006) όπ. π. σ. 32.

⁴¹ Κανάκης, Κ., Η επιθυμία για την ταυτότητα και η ταυτότητα για την επιθυμία, σε: Αποστολέλλη, Α./ Χαλκιά, Α., *Σώμα, Φύλο, Σεξουαλικότητα. ΛΟΑΤΚ πολιτικές στην Ελλάδα*, Αθήνα, Πλέθρον, 2012, σ.137- 171, ιδίως σ. 149.

⁴² Κανάκης όπ. π. σ. 145, Καντσά (2010) όπ. π. σ. 57 και Γιαννακόπουλος, Κ., Ανδρική ταυτότητα, σώμα και ομόφυλες σχέσεις. Μια προσέγγιση του φύλου και της σεξουαλικότητας, σε: Δημητρίου, Σ. (επιμ.), *Ανθρωπολογία των φύλων*, Αθήνα, Σαββάλας, 2001, σ. 161-187, ιδίως σ. 171.

⁴³ Butler (2008) όπ. π. σ. 409 επ.

⁴⁴ Fuss, D., Λεσβιακές και γκέι θεωρίες: Το πρόβλημα της πολιτικής της ταυτότητας, σε: *Φεμινιστική θεωρία και πολιτισμική κριτική* όπ. π. σ. 543-569. Εύστοχα παρατηρεί ότι η ουσιοκρατική ταυτότητα «εφαρμόζει σαν χειρουργικό ράμμα πάνω στις εξαρθρωτικές λειτουργίες της ψυχής» αλλά η πολιτική δεν αποστειρώνεται από ψυχικές συγκρούσεις και εσωτερική αταξία, σ. 551.

⁴⁵ Butler (2008) όπ. π. σ. 238.

⁴⁶ Newton, E., Just One of the Boys: Lesbians in Cherry Grove, 1960-1980, σε: Abelson, H./ Barale, M./Halperin, D. (επιμ.), *Lesbian and Gay Studies Reader*, London/ N.Y., Routledge, 1993, σ. 528-541.

⁴⁷ Rubin, G, *The Valley of the Kings: Leathermen in San Francisco, 1960-1990*, University of Michigan, 1994.

⁴⁸ Kulick, D./ Cameron, D., *Language and sexuality*, Cambridge, Cambridge University Press, 2003.

⁴⁹ MacKinnon, C., Feminism, Marxism, Method, and the State: An Agenda for Theory, *Signs*, 1982/3, Vol. 7, σ. 515-544.

υποταγής εντός του ευρύτερου πλαισίου της οικονομικής ανταλλαγής. Αλλά και σύμφωνα με τις ελευθεριακές φεμινίστριες⁵⁰ επειδή ο φεμινισμός δεν νομιμοποιεί οποιουδήποτε μορφής σεξουαλική καταπίεση δεν υποστασιοποιεί το λεσβιασμό, εκτοπίζοντας εντέλει τις ετεροφυλόφιλες γυναίκες από τη τάξη των γυναικών⁵¹. Επίσης σύμφωνα με τις γαλλίδες φεμινίστριες η επανιδιοποίηση του πραγματοποιημένου σώματος των γυναικών μπορεί να γίνει και μέσα από ετερόφυλες σχέσεις όταν αυτές καθίστανται ελεύθερα συναινούντες εταίροι μιας ανταλλαγής την οποία συνδιαμορφώνουν, όπως π.χ σε ορισμένες μορφές πορνείας⁵². Αφετέρου τη δεκαετία '80 το ζήτημα της διεκδίκησης μιας διαφορετικής σεξουαλικής ταυτότητας διχάζει και την γκέι κοινότητα με αφορμή την ασθένεια του AIDS και του τρόπου που αυτή αντιμετωπίστηκε⁵³. Αντιδρώντας στη νωθρή κρατική αντίδραση ένα σημαντικό τμήμα της κοινότητας αυτοοργανώθηκε προκειμένου να αντιμετωπίσει την ταχύτατη διασπορά της ασθένειας και την αναζωπύρωση της ομοφοβίας αφού κατονομάστηκε ως νόσος των ομοφυλόφιλων ανδρών. Η αντίδραση είχε ως αποτέλεσμα την ενίσχυση των δεσμών μεταξύ των μελών της. Προκάλεσε όμως και σημαντική αλλαγή στη σεξουαλική συμπεριφορά τους, γεγονός που ενίσχυσε τη τάση ενσωμάτωσης ομοφυλόφιλων ομάδων μέσω της αποδοχής των κυρίαρχων σεξουαλικών προτύπων έστω με όρους μειονότητας⁵⁴.

Μέρος του κινήματος επαναικαιοποιήθηκε τον χλευαστικό όρο «queer» προκειμένου να αναδείξει το ψυχικό βάθος και το πολιτικό εύρος της σεξουαλικής καταπίεσης. Η λέξη «queer» που σήμαινε το σεξουαλικά αλλόκοτο, εκκεντρικό και ιδιόρρυθμο χρησιμοποιήθηκε για να χαρακτηρίσει τις πλέον εξοστρακισμένες και περιθωριοποιημένες μορφές σεξουαλικότητας. Στο συγκεκριμένο πλαίσιο σημαίνει «ταυτότητα χωρίς ουσία, οτιδήποτε αντιτίθεται με το κανονικό, το νόμιμο και το κυρίαρχο»⁵⁵. Εκφράζει την προσπάθεια να μην εγκλειστεί σε μια κατηγορία η μη-ετεροκανονική σεξουαλική συμπεριφορά, ετεροφυλόφιλων ή ομοφυλόφιλων υποκειμένων⁵⁶. Η κινηματική τάση «queer» καταγγέλλει τη προνομιακή μεταχείριση της ετεροφυλοφιλικής σεξουαλικότητας από το κράτος και το δίκαιο του και τις επιπτώσεις τους στον δημόσιο χώρο. Θεωρεί δε ότι η εμμονή στην ταυτότητα υποστασιοποιεί την ομοφυλοφιλία και αποτελεί μια στρατηγική που ενδέχεται να δημιουργήσει κατοπτρικά ένα εξίσου καταπιεστικό καθεστώς «ομοκανονικότητας»⁵⁷ με αποκορύφωμα τη νομικο-πολιτική διεκδίκηση του κορυφαίου θεσμού της ετεροκανονικότητας, το γάμο. Μοιάζει η κατάκτηση της ίσης μεταχείρισης είχε ως τίμημα την άμβλυνση της ανατρεπτικής δυναμικής της ομοερωτικής επιθυμίας⁵⁸. Στην πραγματικότητα η ομοφυλοφιλία λειτουργεί σαν δίκτυο νοημάτων που προέρχονται από το ευρύτερο κοινωνικό πλαίσιο. Είναι μια διαπραγμάτευση για την έκφραση ερωτικής επιθυμίας. Ως τέτοια είναι όψη της υποκειμενικότητας, κατηγορία

---

⁵⁰ Vance, C., *Pleasure and Danger: exploring female sexuality*, Boston, Routledge & Keagan, 1984.

⁵¹ Γιαννακόπουλος (2006) όπ. π. σ. 56.

⁵² *ibid* σ. 59 που παραπέμπει σε Tabet, P., Du don au tarif. Les relations sexuelles impliquant une compensation, *Les Temps Modernes*, 1987, 490, σ. 1-53.

⁵³ Watney, S., *Policing Desire: Pornography, AIDS and the Media*, 1987 και Leber, A., AIDS: A Catalyst of change for the gay community, Summer 2005, σε: <http://www.med.uottawa.ca/historyofmedicine/hetenyi/leber.htm>

⁵⁴ Γιαννακόπουλος (2006) όπ. π. σ. 33.

⁵⁵ *ibid* σ. 31-32 και Fuss όπ. π..

⁵⁶ Κανάκης όπ. π. σ. 149

⁵⁷ *ibid*

⁵⁸ Bersani, L., *Hommos*, Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press, 1995.

πρόσληψης εαυτού (μεταξύ άλλων) και άρα ρευστή⁵⁹. Με αυτή την έννοια δεν μπορεί να γίνει το υπόστρωμα μιας συλλογικής ταυτότητας. Εφόσον όμως η σεξουαλικότητα έχει σχεσιακή διάσταση απευθύνεται σε άλλους στο πλαίσιο της αναζήτησης τρόπων σύνδεσης με αυτούς μέσω των σωμάτων⁶⁰. Υπό αυτήν την οπτική το σώμα και η σχέση των υποκειμένων με αυτό είναι στο επίκεντρο της διεκδίκησης του κινήματος. Όπως σε όλες τις πολιτικές ταυτοτήτων η μάχη αρχίζει από τα σώματα⁶¹.

2.B Σε ποιο βαθμό έχουν αποσταθεροποιηθεί το έμφυλο δίπολο και η κυρίαρχη σεξουαλική διχοτόμηση;

Καθώς στην ύστερη νεωτερικότητα το σώμα επενδύεται ως βασικό συστατικό στοιχείο της ταυτότητας και της αίσθησης του εαυτού⁶², παρατηρείται μια προσπάθεια αναστοχαστικής «μεταμόρφωσης», διαρκούς ανασχηματισμού των σωμάτων από τους φορείς τους. Διεξάγεται μια θεμελιώδης μάχη για την ανάκτηση του ελέγχου των σωμάτων, σαν κοινωνικά artifacts που παράγουν αυτόνομες ταυτότητες⁶³. Τα παραπάνω θεωρητικά παραδείγματα για το φύλο και τη σεξουαλικότητα συγκλίνουν στο ότι διαπιστώνεται μια αλλαγή στο πως φτιάχνεται το φύλο και η σεξουαλική ταύτιση στις μετανεωτερικές κοινωνίες αν και την εξηγούν και την οριοθετούν με διαφορετικούς τρόπους.

Καταρχάς ο βαθμός ρευστοποίησης του φύλου και της σεξουαλικής ταύτισης στη μετανεωτερικότητα κυμαίνεται αφενός μεταξύ ενός θεατρικού παιχνιδιού στο οποίο εμπλέκονται τα υποκείμενα λόγω μιας ευρύτερης αισθητικοποίησης της καθημερινής ζωής τους⁶⁴. Αφετέρου μιας διαδικασίας όπου τα υποκείμενα ανακατασκευάζουν προοδευτικά τις ταυτίσεις τους, επανατοποθετούνται απέναντι στον εαυτό τους και προκαλούν τους σημαντικούς άλλους να το κάνουν επίσης όσον αφορά το φύλο και τη σεξουαλικότητα τους⁶⁵. Η αισθητική αναστοχαστικότητα των υποκειμένων αποτελεί κεντρικό χαρακτηριστικό του αποδιοργανωμένου καπιταλισμού, της οικονομίας που παράγει προς κατανάλωση σημεία και χώρους που μέσω αλληγοριών καθίστανται σύμβολα⁶⁶. Με τη κατανάλωση τους τα υποκείμενα δηλώνουν δημόσια εκδοχές του εαυτού τους, διεκδικούν ταυτότητες. Οι συνέπειες δεν είναι αποκλειστικά οικονομικές δηλαδή η αέναη εμπορευματοποίηση των σωμάτων και των προϊόντων τους, συμπεριλαμβανομένων και των ερωτικών επιθυμιών αλλά είναι επίσης κοινωνικές και πολιτιστικές. Ορθά λοιπόν η θεωρία της επιτελεστικότητας αναδεικνύει από μια μεριά μια λιγότερο ορατή διαδικασία διάπλασης, κανονικοποίησης αλλά και τροποποίησης έμφυλων ταυτοτήτων και σεξουαλικών ταυτίσεων μέσω του ανασχηματισμού των σωμάτων και των πρακτικών. Μια διαδικασία όπου πλέον το κράτος χάνει το ηγεμονικό του ρόλο εις όφελος της αγοράς αλλά και της κοινωνίας των πολιτών. Σε καθεστώς γενικευμένης

---

⁵⁹ Ακόμα και για τα υποκείμενα οι ταυτότητες δεν θεωρούνται απαραίτητα αμετάβλητες ιδιότητες τους αλλά επιτελέσεις – θραύσματα που τα υποκείμενα υιοθετούν, ανατρέπουν ή επιστρατεύουν ανάλογα με τα συγκεκριμένα και τις στρατηγικές επιδιώξεις τους, Αθανασίου (2006) όπ. π. σ. 95.

⁶⁰ Παπανικολάου όπ. π. σ.347

⁶¹ Castels, M., *The information age, II. The power of identity*, Oxford, Blackwell, 2003, σ. 424.

⁶² Μακρυνιώτη, Δ., Εισαγωγή σε: Δ. Μακρυνιώτη, *Τα όρια του σώματος. Διεπιστημονικές προσεγγίσεις.*, Αθήνα, Νήσος, 2004, σ. 11-73, ιδίως σ. 27.

⁶³ Castels όπ. π.

⁶⁴ Featherstone, M. *The body in consumer society, Theory, Culture and Society*, 1982/2, 1, σ. 18-33.

⁶⁵ Moore, H., *A Passion for Difference: Essays in Anthropology and Gender*, Cambridge, Cambridge Polity Press, 1994 σ. 170.

⁶⁶ Lash, S./ Urry, J., *Economies of Signs & Space*, London, Sage Publications, 1994, σ. 59.

εμπορευματοποίησης στην παρούσα οικονομική, πολιτική και πολιτισμική συγκυρία το σώμα, το φύλο, η σεξουαλικότητα ακόμα και η συγγένεια εμπορευματοποιούνται. Καθίστανται προϊόντα επεξεργασίας μέσω καινοτόμων τεχνολογιών και αποκτούν ιδιαίτερα προσοδοφόρες χρήσεις σε ραγδαία αναπτυσσόμενες αγορές. Ενδεικτικά παραδείγματα αποτελούν οι υπηρεσίες σωματικού στολισμού (piercing/tattoo) και body building, τα προϊόντα σεξουαλικών «μεταμφιέσεων» και φετίχ, οι ιατρικές επεμβάσεις κοσμητικής χειρουργικής και δερματολογίας⁶⁷ και οι αναπαραγωγικές τεχνολογίες. Μεταξύ δε αυτών σημαντική θέση κατέχει και η εμπορευματοποίηση της διαφορετικής ερωτικής επιθυμίας⁶⁸. Όμως παρά τη ρητορική της ατομιστικής διαφυγής, την καλλιέργεια της ψευδαίσθησης ότι τα άτομα έχουν ποικίλες αν όχι απεριόριστες επιλογές να αλλάξουν το πεπρωμένο τους αλλάζοντας το στυλ τους, στην πραγματικότητα τα στερεότυπα παραμένουν ενώ ταυτόχρονα η όποια ανατρεπτική διάθεση έχει εκτονωθεί⁶⁹.

Από την άλλη μεριά σύμφωνα με το υλιστικό παράδειγμα⁷⁰ για να αντιληφτεί κανείς το γιατί κάποιοι επιλέγουν παραστάσεις του φύλου και σεξουαλικές ταυτίσεις (μάάλιστα δε από σχετικά περιορισμένους κύκλους φαντασιώσεων) ενώ άλλοι όχι, θα πρέπει να διερευνήσει το πώς εντάσσονται τα δρώντα υποκείμενα σε κοινωνική τάξη, φυλή και θρησκεία. Ναι μεν εξαιτίας των δομικών ορίων οι αναταράξεις των έμφυλων και σεξουαλικών ταυτίσεων δεν πρέπει να γενικεύονται και να υπερεκτιμώνται επειδή αφορούν όσους έχουν τους πόρους και την ισχύ για να το κάνουν⁷¹. Αλλά δεν μπορεί κανείς να αγνοήσει την αναταραχή (σε όποιο βαθμό και με όποιο τρόπο και εάν αυτή εκφράζεται) επειδή η ριζική ανατροπή των σχέσεων εξουσίας δεν είναι μια εύκολη υπόθεση και κάτι που συμβαίνει από τη μια στιγμή στην άλλη. Επομένως χωρίς κανείς να παραγνωρίζει τα δομικά όρια στην ανασηματοδότηση των κατηγορικών δίπολων δεν ωφελεί να εγκλωβίζεται αναζητώντας αποκλειστικά ενδείξεις μιας ριζικής είτε ανατροπής είτε συμμόρφωσης.

Πιο κρίσιμο είναι το ερώτημα μήπως χωρίς να συμβαίνει ούτε το ένα ούτε το άλλο ταρακουνιούνται συγκεκριμένες θεσμικές εκφράσεις των κυρίαρχων εξουσιαστικών διευθετήσεων και δεν εκτονώνεται απλώς η πίεση κάποιων κοινωνικών ομάδων με δεδομένα κοινωνικά και φυλετικά χαρακτηριστικά π.χ. προνομιούχοι, λευκοί, ομοφυλόφιλοι άνδρες. Η ομάδα αυτή συνδέεται με τη διάχυση της κυρίαρχης γκεϊ κουλτούρας, την κατασκευή μιας ταυτότητας, την μετάβαση σε ένα αστικό στυλ ζωής και τη δημιουργία ορατών γκεϊ χώρων στις πόλεις που «καθαγίασαν» την παρέκκλιση⁷². Επομένως ναι μεν ο λεγόμενος «μαγικός κύκλος της σεξουαλικής διαστρωμάτωσης»⁷³ αναδιατάσσεται καθώς κάποιες ομάδες διεκδικούν να επανα-

⁶⁷ Balsamo, A., Στην κόψη του ξυραφιού: κοσμητική χειρουργική και νέες τεχνολογίες, σε: Δ. Μακρυνιώτη (επιμ.), *Τα όρια του σώματος. Διεπιστημονικές προσεγγίσεις*, όπ. π. σ.315-334.

⁶⁸ Hennesy, R., *Profit and Pleasure: Sexual Identities in Late Capitalism*, Routledge, London/New York, 2000.

⁶⁹ Σεβαστάκης, Ν., *Κοινότητα χώρα. Όψεις του δημοσίου χώρου και αντινομίες αξιών στη σημερινή Ελλάδα*, Αθήνα, Σαββάλας, 2004, σ. 165-166.

⁷⁰ Γιαννακόπουλος (2006α) όπ π. σ. 68 και Αστρινάκη όπ. π. σ. 76 που παραπέμπουν σε: Weston, K., *Gender in real time. Power and Transcience in a Visual Age*, London/ New York, Routledge, 2002.

⁷¹ Όπως π.χ. επιβεβαιώνουν έρευνες για την επίδραση των video clip της Madonna. Παρότι αισθητικά αναταράσσει τα στερεότυπα για την έμφυλη κατανομή ισχύος σε έφηβες της εργατικής τάξης αυτά «επανέρχονται» αλώβητα στις ερωτικές σχέσεις τους με τα αγόρια, Γιαννακόπουλος (2006) όπ π. σ. 7 που παραπέμπει σε: Mathieu, N.-C., *Dérive du genre/ stabilité des sexes*, in : M., Dion, *Madonna. Erotisme et pouvoir*, Paris, Ed. Kimé, 1994, σ. 54-70.

⁷² Μαρνελάκης, Γ., Ανδρική γκεϊ κουλτούρα ενάντια στον «ομοφυλόφιλο», σε: Βαΐου, Ν. και άλλοι, (επιμ.), *Στενές επαφές φύλου, σεξουαλικότητας και χώρου*, Futura- E.M.Π., σ. 65-86.

⁷³ Rubin (2006) όπ. π. σ. 424-425.

χαραχθούν τα όρια της. Διεκδικούν δηλαδή να συμπεριληφθούν στις κατηγορίες της κοινωνικά αποδεκτής έκφρασης της σεξουαλικής επιθυμίας. Όμως το ζήτημα είναι ποιοι διεκδικούν, για ποιους λόγους και με ποιους όρους. Ένα τμήμα του ομοφυλοφιλικού κινήματος κατάφερε να νομιμοποιήσει τις ομοερωτικές πρακτικές σε σημαντικό βαθμό κάνοντας όμως εξίσου σημαντικές παραχωρήσεις στην κυρίαρχη ετεροφυλοφιλική νόρμα. Εντέλει οι πολιτικές διεκδικήσεις πρέπει να εξεταστούν υπό το πρίσμα της πολιτικής οικονομίας τους. Το κρίσιμο ερώτημα είναι ποιες υλικές, πολιτικές και πολιτισμικές συνέπειες είχε ο αποκλεισμός των ομοφυλόφιλων σχέσεων συντροφικότητας και συγγένειας από τις κυρίαρχες εννοιολογήσεις τους⁷⁴; Και αντίστροφα ποιες είναι εν δυνάμει οι συνέπειες της κοινωνικής αναγνώρισης και ένταξης τους στο νομικό σύστημα και εν προκειμένω στο οικογενειακό δίκαιο;

Η υλιστική τάση εντός του πεδίου της queer θεωρίας⁷⁵ ανέδειξε την πολιτική οικονομία του φύλου του ετεροκανονικού σεξουαλικού μοντέλου στις Η.Π.Α. δηλαδή το γιατί ο θεσμικός αποκλεισμός των ομοφυλόφιλων είχε σημαντικές υλικές και όχι αποκλειστικά πολιτισμικές συνέπειες⁷⁶. Σύμφωνα με αυτήν την οπτική⁷⁷ η καταπίεση των queer ομάδων ενεπλάκη στη διαμάχη για το ποιοι εντάσσονται στην εθνική κοινότητα και είναι άξιοι να γίνουν ή να είναι πολίτες με την πλήρη νομική σημασία του όρου. Τη δεκαετία '90 οι παραδοσιακές οικογενειακές αξίες των μεσοαστών λευκών ενεργοποιήθηκαν από τις κοινωνικές δυνάμεις που εκφράστηκαν πολιτικά στο κίνημα "tea party". Ο οικονομικός νεοφιλευθερισμός συνδυάστηκε με πολιτικό αυταρχισμό που εκδηλώθηκε με την σύγχυση των ορίων μεταξύ δημόσιου και ιδιωτικού χώρου. Όχι μόνον ιδιωτικοποιήθηκε το δημόσιο αλλά και αντίστροφα δημοσιοποιήθηκε το ιδιωτικό. Ο δημόσιος διάλογος κατακλύστηκε από ιδιωτικά θέματα όπως σεξουαλικότητα, πορνογραφία, έκτρωση και ομοφυλοφιλία. Αποκορύφωμα υπήρξε ο ομοσπονδιακός νόμος DOMA (In defence of Marriage Act) του 1996 που προώθησαν οι Ρεπουμπλικάνοι υπερβαίνοντας τη κατανομή αρμοδιοτήτων μεταξύ Πολιτειών και Ομοσπονδιακής κυβέρνησης στο εν λόγω πεδίο. Ο νόμος ακύρωνε πρακτικά σε Ομοσπονδιακό επίπεδο την νομοθετική αναγνώριση του γάμου ομοφύλων από τις Πολιτείες. Καταρρίφθηκε μόλις το καλοκαίρι 2013 από το Ανώτατο Δικαστήριο ως αντισυνταγματικός. Οι ομόφυλες μορφές συντροφικότητας και οικογένειας έπρεπε να αποκλειστούν ως εθνικά ανεύθυνες, επικίνδυνες ή ουτοπικές, μια ακόμα «μειονοτική» ομάδα που ανά πάσα στιγμή της αμφισβητείται το δικαίωμα να έχει δικαιώματα.

Με ανάλογο τρόπο στη Γαλλία η θεσμική αναγνώριση των σχέσεων συντροφικότητας και γονεϊκότητας στα ομόφυλα ζευγάρια, το σύμφωνο αλληλεγγύης (PACS) του 1997 και ο γάμος για όλους το 2013 πυροδότησαν μαζικές κινητοποιήσεις επειδή το θέμα λειτουργεί ως μια σημαντική διαιρετική τομή μεταξύ δεξιάς και αριστεράς⁷⁸. Επομένως και σύμφωνα με το θεωρητικό παράδειγμα της επιτέλεσης διαπιστώνεται μια αναδιάταξη του δημόσιου σε σχέση με το ιδιωτικό όχι μόνο σε ότι αφορά τη τεχνολογία εμφυλοποίησης αλλά και σε ότι αφορά την ιδιότητα του πολίτη, τον αποκλεισμό ή τη συμπερίληψη στο δημόσιο αγαθό, στο δημόσιο διάλογο και στο δημόσιο χώρο.

⁷⁴ Γιαννακόπουλος (2006) όπ. π. σ.73 που παραπέμπει σε: Butler (1997) όπ.π.

⁷⁵ Γιαννακόπουλος (2006) όπ π. σ. 73 που παραπέμπει σε: Berlant, L., *The Queen of America goes to Washington City. Essays on Sex and Citizenship Durham, NC/London*, Duke University Press, 1997.

⁷⁶ Butler (1997) όπ. π. από Γιαννακόπουλο (2006) όπ π. σ. 75

⁷⁷ Berlant όπ. π.

⁷⁸ Vernet, D., Η γαλλική δεξιά σε ομοφοβική εκστρατεία, «Ε» - Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία, 6.2.2014

Τα παραπάνω αναδεικνύουν την βαθύτατα πολιτική «φύση» των διεκδικήσεων που εγείρει το ομοφυλοφιλικό κίνημα (τόσο οι συντηρητικές όσο και οι ριζοσπαστικές τάσεις του) για την πολιτισμική και θεσμική αναγνώριση μιας άλλης σεξουαλικότητας, συντροφικότητας και συγγένειας. Στη καρδιά των διεκδικήσεων σε πολιτισμικό επίπεδο είναι η κατάργηση της έμφυλης διαφοράς ως συστατικό στοιχείο τους. Σε νομικό επίπεδο είναι μιας νέας μορφής συνάρθρωση των έμφυλων και σεξουαλικών ταυτίσεων με τις σχέσεις συγγένειας στη μετανεωτερικότητα.

3. Η ρευστοποίηση της έμφυλης διαφοράς στο τρίπτυχο συντροφικότητα/ γάμος/ συγγένεια και το οικογενειακό δίκαιο

Αδιαμφισβήτητα ο ρόλος του δικαίου και ειδικότερα του οικογενειακού, στη παγίωση, την αναπαραγωγή αλλά και το μετασχηματισμό των έμφυλων και σεξουαλικών ιεραρχιών υπήρξε καθοριστικός⁷⁹. Σήμερα το ερώτημα συνίσταται στο κατά πόσο το οικογενειακό δίκαιο του 21^{ου} ανταποκρινόμενο στην ενεργοποίηση των σεξουαλικά καταπιεζόμενων ομάδων (τόσο των συντηρητικών όσο και των ριζοσπαστικών τάσεων) από τα κάτω έχει εμπεδώσει την ισότητα και προστατεύει τη διαφορετικότητα τους με τις έννοιες και τις κατηγορίες του (3.A). Αυτό σημαίνει ότι θα αδρανοποιήσει τη διαφορά φύλου στις ερωτικές σχέσεις, στη συντροφικότητα, το γάμο και τη συγγένεια ή αποκαθελώνοντας το κυρίαρχο μοντέλο της ετεροφυλικής, αναπαραγωγικής σεξουαλικότητας, θα αλλάξει τη ρυθμιστική του λογική για να συμπεριλάβει ισότιμα τις πολλαπλές μορφές τους (3.B).

3.A Η οπτική της κοινωνιολογίας του δικαίου: η διάδραση του δικαίου με το κοινωνικό κίνημα των ομοφυλόφιλων

Υπό την οπτική της κοινωνιολογίας του δικαίου η διεκδίκηση του σεβασμού των ατομικών δικαιωμάτων των μελών μιας κοινότητας που τα συνδέει ο κοινός μειονοτικός σεξουαλικός προσανατολισμός, αποτελεί ένα φαινόμενο ενεργοποίησης των κανόνων και των οργάνων του δικαίου από τα κάτω. Εντονότερη δε είναι η ενεργοποίηση όταν διεκδικούν την δικαιοκίνητη ένταξη των ζευγαρωτών και συγγενικών σχέσεων τους. Εκφράζει την πολιτική τάση να συμμετέχουν οι πολίτες μέσω της κινηματικής δράσης, να συνδεθούν με την κανονιστική δραστηριότητα στις δημοκρατικές κοινωνίες ώστε να καταστούν δημιουργοί της⁸⁰. Για την κοινωνιολογία του δικαίου το δίκαιο δεν αποτελεί μόνο ένα θεσμικό όλον που συγκροτεί την εξουσία αλλά επίσης συμβολικό αγαθό⁸¹ και κοινωνική πρακτική όπου οι κοινωνικές ομάδες εμπλέκονται ενεργά στην παραγωγή και εφαρμογή του. Σε πρώτη λοιπόν φάση το ομοφυλοφιλικό κίνημα αμφισβήτησε τη νομιμότητα των νομικών ρυθμίσεων και πρακτικών που παραβίαζαν τα ατομικά δικαιώματα των ομοφυλόφιλων. Σε δεύτερη όμως οι συντροφικές και συγγενικές σχέσεις που αυτοί επινόησαν επανα-επενδύθηκαν στο όνομα κοινών αξιών που θεμελιώνονται επίσης στο δίκαιο. Αναδύθηκε έτσι η λεγόμενη «σεξουαλική ιδιότητα του πολίτη», που

⁷⁹ Κραβαρίτου, Γ., *Φύλο και Δίκαιο. Η προβληματική της βαρύτητας των νομικών ρυθμίσεων στις έμφυλες κοινωνικές σχέσεις*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1996, σ.127 επ.

⁸⁰ Commaille, J./ Dumoulin, L., *De la critique du capitalisme à la réalisation de la démocratie par le droit ? Présentation, Droit et société*, 2010/ 3 n° 76, p. 513-521.

⁸¹ Merry, S., *Resistance and the Cultural Power of Law, Law and Society Review*, 1995, vol 29/1, σ.11-26.

σημαίνει το σεβασμό της διαφοράς σεξουαλικού προσανατολισμού ώστε οι ομοφυλόφιλοι να αναγνωριστούν ως μέρος της δημοκρατικής κοινότητας⁸². Πλέον σήμερα το ζητούμενο σε επίπεδο νομικού πολιτισμού είναι η «αναβάθμιση» της ανοχής σε αποδοχή και εντέλει η συμπερίληψη⁸³.

Με αυτή την έννοια οι διεκδικήσεις των ομοφυλόφιλων αποτελούν παραδείγματα αντι-ηγεμονικής χρήσης του δικαίου που προηγείται της νομοθετικής μεταβολής. Αυτή η χρήση υπερβαίνει το δίλημμα εάν η πολιτική διεκδίκηση μέσω ατομικών δικαιωμάτων αποτελεί ρεαλιστική ή φανταστική στρατηγική κοινωνικής αλλαγής⁸⁴, όπως εκφράζεται μέσα από την αντιπαράθεση μεταξύ συντηρητικών και ριζοσπαστικών τάσεων του ομοφυλοφιλικού κινήματος. Το δίκαιο κατασκευάζεται σαν μια κοινή κανονιστική αναφορά, καθίσταται ένας αγωνιστικός στίβος, από τη στιγμή που γίνεται αντιληπτό ότι η νομοθετική μεταβολή διαδραματίζει ένα σημαντικό ρόλο για να ανατραπεί η ηγεμονική δομή⁸⁵. Εν προκειμένω η κινητοποίηση των κανόνων και των οργάνων του δικαίου συγκεντρώνει όλα τα ιδεοτυπικά χαρακτηριστικά της κάτωθεν κινητοποίησης του δικαίου⁸⁶. Πρώτον, οι μεν εμπλεκόμενες κοινωνικές ομάδες δημοσιοποιούν το πρόβλημα, καταγγέλλουν την κοινωνική αδικία από την οποία υποφέρουν, τα δε Μ.Μ.Ε. μεγιστοποιούν τη δύναμη τους⁸⁷. Δεύτερον επιχειρούν την κωδικοποίηση του περιεχομένου των ζητημάτων τους με όρους δημιουργίας, επιβεβαίωσης και σεβασμού κανόνων δικαίου, μια «μετάφραση» σε ζητήματα υποστηριζόμενα και υποστηρίξιμα δια των νομικών αρχών και μέσω⁸⁸ ιδίως δε μέσω της παρέμβασης του δικαστή. Τρίτον γενικεύουν τα προβλήματα τους, εντάσσοντας τα μερικά, «συντεχνιακά» ζητήματα σε οικουμενικά, όπως η εμπέδωση της δημοκρατίας, επιδιώκοντας ευρύτερη κοινωνική υποστήριξη πέρα από τις άμεσα εμπλεκόμενες κοινωνικές ομάδες. Τέταρτον αντανakλούν μια ευρύτερη πρόκληση στο νομικό σύστημα όσον αφορά τη ρύθμιση των συντροφικών και συγγενικών σχέσεων τους.

Η μάχη να αναγνωριστεί η ομόφυλη σεξουαλικότητα, συντροφικότητα και οικογένεια από το δίκαιο καλύπτει όλο το εύρος της κινηματικής ενεργοποίησης του δικαίου. Εκείνη τη πλευρά που εμπίπτει στο παραδοσιακό τρόπο που συνδέει το δίκαιο με την πολιτική εξουσία⁸⁹. Οργανωμένες ομάδες ομοφυλόφιλων χρησιμοποιούν τυπικά πολιτικά κανάλια επικοινωνίας με τις κυβερνήσεις, τους

---

⁸² Donovan, C./Heaphy, B./ Weeks, J., Citizenship and Same Sex Relationships, *Journal of Social Policy*, 2000, 28 (4), σ. 689-709.

1. ⁸³ Weeks, J., Live and Let Love? Reflections on the unfinished sexual revolution of our times, in : Edwards, R./Clover, J. (eds), *Risk and Citizenship*, London N.Y., 2001, p.49-63, Καντσά, Β., Γαμήλιες στρατηγικές: ορατές πολιτικές, αθέατες παραδοχές, σε : Διεθνές Συμπόσιο «Αναθεωρήσεις του πολιτικού: Ανθρωπολογική και Ιστορική Έρευνα στην Ελληνική κοινωνία, Μυτιλήνη Νοέμβριος 2007, <http://www.sa.aegean.gr/Synedrio/Kantsa.doc>, σ. 6-9 και Αθανασίου, Α., Υπολείμματα της «ιδιότητας του πολίτη»: φύλο, σεξουαλικότητα, έθνος και άλλες εξαιρέσεις με σημασία, σε: Γ. Κουζέλης / Δ.Χριστόπουλος (επιμ.), *Ιδιότητα του Πολίτη. Πολιτικός λόγος, ιστορία και κανόνες σε συγκριτικές προοπτικές*, Αθήνα, Εκδόσεις Πατάκη, 2012, σ. 242-259, σ. 252.

⁸⁴ Hunt, A., Rights and Social Movements: Counter-Hegemonic Strategies, *Journal of Law and Society*, Autumn 1990 17/ 3, σ. 309-328.

⁸⁵ Commaille/ Dumoulin *όπ. π.* και Hunt *όπ. π.*

⁸⁶ Agrikoliansky, E., Les usages protestataires du droit, in: E. Agrikoliansky /J. Sommier/ O. Fillieule (dir.), *Penser les mouvements sociaux*, La Découverte, Paris, 2010, σ. 225-243 και Hunt *όπ. π.*

⁸⁷ McCann, M., Law and Social Movements: Contemporary Perspectives, *Annual Review of Law and Social Science*, 2006, vol.2, σ. 17-38.

⁸⁸ Gaiti B./ Israel L., Sur l' engagement du droit dans la construction des causes, *Politix*, 2003, Vol.16, No 62, σ.17-30.

⁸⁹ Hull *όπ. π.* σ. 15-16.

βουλευτές και τους δικαστές προκειμένου να πιάσουν το κράτος να αναγνωρίσει νομικά τις σχέσεις τους, να τους προσδώσει αποτελέσματα, δικαιώματα σε όλα τα πεδία του δικαίου, οικογενειακά, ασφαλιστικά, φορολογικά, εργατικά κ.λ.π. Αντίστοιχα οι κοινωνικές ομάδες που αντιτίθενται για πολιτικούς λόγους σε αυτήν την αναγνώριση επιχειρούν με τη σειρά τους να επηρεάσουν το κράτος να υιοθετήσει πολιτικές ανάσχεσης. Επιπλέον όμως αναδεικνύεται η πολιτισμική ισχύς του δικαίου την οποία η κοινωνιολογία του δικαίου προσεγγίζει μέσω της έννοιας της «νομικής συνείδησης», δηλαδή της αίσθησης που οδηγεί στο να διατυπώσουν κάποιες κοινωνικές ομάδες τις διεκδικήσεις τους ως νομικά ζητήματα και άρα να συμμετέχουν ενεργά στη κατασκευή της νομιμότητας⁹⁰. Μια νομιμότητα που εντέλει αποκαλύπτεται σε αυτό που άνθρωποι λένε αλλά και σε αυτό που κάνουν⁹¹. Εν προκειμένω μια τέτοιου είδους έρευνα κατέληξε στο ότι η επιλογή ή όχι του γάμου σαν πολιτισμικό μοντέλο οργάνωσης των σχέσεων οικειότητας καθορίζεται με παρεμφερή κριτήρια με εκείνα μεταξύ ετεροφυλόφιλων που προτιμούν την συμβίωση έναντι του γάμου⁹². Σε κάθε περίπτωση η προσέγγιση αυτή έχει το πλεονέκτημα ότι επιτρέπει να διερευνήσουμε τι πιστεύουν συγκεκριμένα οι ομοφυλόφιλοι ώστε να αναδειχθούν οι δικές τους αντιλήψεις στην πολλαπλότητα τους. Η μελέτη των αντιλήψεων, των βιωμάτων και της γλώσσας των ίδιων των φορέων δράσης δείχνει τα όρια μιας αποκλειστικά θεωρητικής προσέγγισης, «μιας αφαίρεσης που δεν αισθάνεται την ανάγκη να επαληθευτεί από εμπειρικά δεδομένα»⁹³.

Η μεθοδολογική αυτή προσέγγιση είναι ιδιαίτερα χρήσιμη στην ελληνική περίπτωση προκειμένου να αντιληφτούμε τι συμβαίνει σε επίπεδο αντιλήψεων και κινήματος ώστε να αποφύγουμε την άκριτη μεταφορά θεωρητικών αντιλήψεων τόσο για τις κοινωνικές στάσεις για την ερωτική επιθυμία⁹⁴ μεταξύ ομόφυλων όσο και της δυναμικής της συγκεκριμένης ενεργοποίησης κινηματικού τύπου του δικαίου. Έτσι η ελληνική, μεσογειακή πολιτισμική αντίληψη για τα φύλα και τη σεξουαλική συμπεριφορά παρέμεινε «φυσιοκρατική», ερειδόμενη στη διχοτομία ανδρική/ενεργητική και γυναικεία/παθητική σεξουαλική «φύση». Άρα αφήνει στενά περιθώρια στα υποκείμενα να την διαχειρίζονται και να την ανα-διαπραγματεύονται. Ανθρωπολογικές μελέτες κατέδειξαν τον περίτεχνο τρόπο με τον οποίο μέχρι και τη δεκαετία '80 οι ομοφυλοφιλικές πρακτικές μεταξύ ανδρών σημασιοδοτούνταν ως θηλυπρεπείς με τέτοιο τρόπο ώστε «χωρούσαν» στα όρια του «φυσικού» ανδρισμού χωρίς να τον ανατρέπουν⁹⁵. Απαραίτητη προϋπόθεση υπήρξε η συναίνεση στην απόκρυψη και στην αποσιώπηση της διαφορετικής επιθυμίας ως τέτοιας. Η στρατηγική «ορατής αορατότητας» επιβεβαιώνεται και όσον αφορά τις ομοφυλόφιλες ερωτικές πρακτικές μεταξύ γυναικών⁹⁶. Με βάση αυτά τα συμπεράσματα η ανοιχτή εκδήλωση της ομοφυλόφιλης επιθυμίας δεν αναμενόταν να γίνει εύκολη ανεκτή για

⁹⁰ Hull όπ. π. σ. 17 και σ. 23-24.

⁹¹ Ewick, P./Silbey, S., *The Common Place of Law: Stories from Everyday Life*, Chicago, University of Chicago Press, 1998.

⁹² Hull όπ. π.

⁹³ Γιαννακόπουλος (2006) όπ. π. σ. 71 που παραπέμπει σε Weston, K., *Long, slow burn. Sexuality and Social Science*, New York/London, Routledge, 1998.

⁹⁴ Ο βαθμός της ομογενοποιητικής δράσης της νεωτερικότητας και η ιστορική συγκρότηση κάθε κοινωνίας ποικίλουν, Ασρινάκη όπ. π. σ. 74 και Γιαννακόπουλος (2006) όπ. π. σ. 32.

⁹⁵ Yannakopoulos, K., *Jeux du désir, jeux du pouvoir. Corps émotions et identités sexuelles au Pirée et à Athènes*, Thèse non publiée, Ecoles des Hautes Etudes en Sciences Sociales, 1995 και Γιαννακόπουλος (2001) όπ.π.

⁹⁶ Kantsa, V., *Daughters who do not speak, Mothers who do not listen. Erotic Relationships among Women in Contemporary Greece*, Non published thesis, London School of Economics, 2001.

διάφορους λόγους⁹⁷. Όσοι τολμούν να εκδηλωθούν («να βγουν από την ντουλάπα») όχι μόνο ανατρέπουν τη δική τους ανδρική ή γυναικεία «φύση» αλλά κλονίζουν και τη φυσικότητα του ανδρισμού ή της θηλυκότητας των υπολοίπων. Επιπλέον αφενός μεν η ελληνική κοινωνία λόγω της πολιτικής ιστορίας της χαρακτηρίζεται από δυσανεξία στο διαφορετικό. Αφετέρου δε η πίεση που δέχεται για να ενσωματώσει τη διαφορετικότητα δεν είναι τόσο ισχυρή ούτε σε επίπεδο κοινωνικών πρακτικών ούτε σε επίπεδο νομικοπολιτικών διεκδικήσεων δεδομένου ότι το ομοφυλοφιλικό κίνημα δεν έχει αναπτυχθεί σε τέτοιο βαθμό ή δεν έχει λάβει τέτοια μορφή ώστε να διαπραγματεύεται σθεναρά μια τέτοιου βάθους και εύρους νομική μεταβολή, όπως η εξάλειψη της έμφυλης διαφοράς από τους θεσμούς του οικογενειακού δικαίου.

Ωστόσο τα τελευταία δέκα χρόνια αναδύεται μια ελληνική ομοφυλοφιλική κοινότητα που χωρίς να διεκδικεί εμφατικά με όρους ταυτότητας- ταμπέλας διεκδικεί την ορατότητα, την αναγνώριση και την κοινωνική ένταξη. Έτσι δείχνουν η ίδρυση του Σωματίου της «Ομοφυλοφιλικής και Λεσβιακής Κοινότητας Ελλάδας» (ΟΛΚΕ) το 2003, η διοργάνωση Φεστιβάλ Υπερηφάνειας από το 2005, η «κατάκτηση» αστικών χώρων διασκέδασης, η δικτύωση μέσω του κυβερνοχώρου π.χ. ΛΟΑΤΚ ιστολόγια (blogs), οι γάμοι της Τήλου αλλά και η ριζοσπαστική τάση αμφισβήτησης π.χ. από την ομάδα Queericulum Vitae⁹⁸. Οι στάσεις της ελληνικής κοινωνίας έχουν μεν αλλάξει δραματικά αλλά εξακολουθούν να διχάζονται. Συγκρίνοντας δύο έρευνες που έγιναν αντίστοιχα το 1983⁹⁹ και το 2003¹⁰⁰ παρατηρείται ότι είκοσι χρόνια μετά τα δεδομένα έχουν περίπου αντιστραφεί: ενώ το 1983 μόνο το 1/5 των ερωτηθέντων δεν θεωρούσε ποινικά κολάσιμη την σεξουαλική σχέση ομοφύλων (ανδρών ιδίως) το 2003 μόνο το 1/4 δεν αναγνώριζε την σεξουαλική ελευθερία ομοφυλόφιλων ανδρών/γυναικών και το δικαίωμα τους να επιλέξουν την οικογενειακή ζωή που επιθυμούν. Τα πιο πρόσφατα πορίσματα (2010-2012) όμως δείχνουν ότι το ποσοστό αποδοχής ανέρχεται σε 51%, δηλαδή τη τελευταία δεκαετία το ποσοστό αποδοχής δεν αυξήθηκε με τον ίδιο ρυθμό (μάλιστα δε έχει πέσει κατά 1 μονάδα από την αμέσως προηγούμενη καταμέτρηση). Συγκριτικά είναι από τα χαμηλότερα ποσοστά ακόμα και σε σχέση με τις μεσογειακές χώρες (αντίστοιχα Ισπανία 81% και Πορτογαλία 63%) ενώ προσεγγίζει τις πρώην κομμουνιστικές, ανατολικές χώρες. Προκύπτει επομένως ότι οι κοινωνικές αντιλήψεις στην Ελλάδα διχάζονται (ξεκάθαρα μεταξύ νεότερων και γηραιότερων γενιών αλλά όχι μόνον) στο τέλος της πρώτης δεκαετίας του 21^{ου} αιώνα. Το ζήτημα όμως που αντιμετωπίζει ο έλληνας νομοθέτης δεν είναι ποσοτικό αλλά ποιοτικό.

---

⁹⁷ Ρεθυμιωτάκη, Ε. (β), *Συμβιώσεις ομοφύλων. Μια πρόκληση για τις τρέχουσες αντιλήψεις στην ελληνική κοινωνία*, Εσπερίδα Εταιρίας Οικογενειακού Δικαίου, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2/10/2014

⁹⁸ Γιαννακόπουλος, Κ., Πολιτισμικές εννοιολογήσεις της μοναξιάς: συγγένεια, κοινότητα και πολιτικές του ΛΟΑΤ κινήματος, σε : *Σώμα, Φύλο, Σεξουαλικότητα. ΛΟΑΤΚ πολιτικές στην Ελλάδα* όπ. π. σ. 173-196.

⁹⁹ Δασκαλάκης, Η., *Η απονομή της ποινικής δικαιοσύνης στην Ελλάδα*, Αθήνα, Ε.Κ.Κ.Ε., 1983. Το 79% των ερωτηθέντων θεωρούσε ότι οι ομοφυλόφιλες σχέσεις μεταξύ ενηλίκων και ισότιμων ανδρών πρέπει να τιμωρούνται ποινικά!

¹⁰⁰ European Social Survey. *Exploring public attitudes, informing public policy. Selected findings from the first five rounds*, Marriage and Partnerships, https://www.ESSI_select_findings.pdf, σ. 16. Στην ερώτηση εάν «οι gay άνδρες και οι λεσβίες πρέπει να είναι ελεύθεροι να ζουν τη ζωή τους όπως θέλουν. Στην Ελλάδα το 47% συμφωνούσε, το 26% διαφωνούσε ενώ το 20% ήταν ανάμεσα.

3.B Η αργή αλλά σταθερή πορεία του οικογενειακού δικαίου προς την εξάλειψη της έμφυλης διαφοράς από τις σχέσεις συντροφικότητας και συγγένειας

Το οικογενειακό δίκαιο του 21^{ου} έχει ήδη προχωρήσει σε μια δομική αλλαγή¹⁰¹ και καλείται περαιτέρω να οργανώσει ένα πλουραλιστικό σύστημα συντροφικότητας συναρθρώνοντας το με ένα εξίσου πλουραλιστικό σύστημα συγγένειας. Ήδη το πρότυπο της συζυγικής σχέσης άντρα-γυναίκας που εξελίσσεται σε γονεϊκή, τριαδική σχέση συγγένειας βάση του βιολογικού δεσμού έχει δεχτεί ισχυρά πλήγματα. Διαντιδρώντας με την κοινωνική πραγματικότητα, ήδη το οικογενειακό δίκαιο έχει αναγνωρίσει σχέσεις συγγένειας πέρα από το γάμο (τα εξώγαμα τέκνα) και πέρα από τη γενετική καταγωγή (κατοχυρώνοντας τον κοινωνικο-συναισθηματικό δεσμό, στην υιοθεσία και την Ι.Υ.Α.)¹⁰². Επομένως τίποτα δεν αποκλείει εξ ορισμού να αναγνωρίσει και τις σχέσεις συντροφικότητας και συγγένειας πέρα από την ετερόφυλη σεξουαλικότητα. Ήδη δε έχει κάνει σημαντικά βήματα και προς αυτή την κατεύθυνση θεσμοποιώντας αρχικά συντροφικές σχέσεις ομόφυλης συμβίωσης (3.Β.α), κατόπιν γάμου (3.Β.β) και εντέλει σχέσεις συγγένειας μεταξύ τέκνων και γονέων ενός και του ίδιου φύλου (3.Β.γ). Η πρόκληση τίθεται πλέον πιεστικά και στον έλληνα νομοθέτη.

3.Β.α Η ένταξη της ομόφυλης σεξουαλικότητας και συντροφικότητας στους θεσμούς του δικαίου: από την ιδιωτική σφαίρα στην οικογενειακή ζωή

Το πρώτο βήμα που καλείται να κάνει ο έλληνας νομοθέτης είναι η συστηματοποίηση του κανονιστικού πλαισίου που κατοχυρώνει ανεπιφύλακτα την ελευθερία έκφρασης ερωτικής επιθυμίας μεταξύ ατόμων ίδιου φύλου. Οι θεσμοί της ελληνικής Πολιτείας στο σύνολο τους (συμπεριλαμβανομένου και του Ελληνικού Συμβουλίου Ραδιοτηλεόρασης) οφείλουν να σεβαστούν το θεμελιώδες αυτό δικαίωμα. Ιδίως στην σημερινή πολιτική συγκυρία η έλλειψη ανεκτικότητας στη διαφορά της ελληνικής κοινωνίας εύκολα διολισθαίνει σε ομοφοβία και σεξιστική βία. Ο πρόσφατος ν.4285/2014 για τις διακρίσεις, το μίσος και τη βία κατά προσώπων ή ομάδας που προσδιορίζεται μεταξύ άλλων από τη σεξουαλικό προσανατολισμό εγγράφεται σε αυτή την προσπάθεια. Ωστόσο το ποινικό δίκαιο με τον έντονα συμβολικό χαρακτήρα του εξακολουθεί να μεταδίδει ένα αμφίσημο μήνυμα. Αν και ήδη από το 1950 έχει αποποινικοποιηθεί η σεξουαλική πράξης μεταξύ ανδρών η διάταξη του άρθ. 347 π.χ. με τον εύγλωττο τίτλο «παρά φύση ασέλγεια» ανεβάζει το ηλικιακό όριο της αποπλάνησης του εμπλεκόμενου ανήλικου στα 17 έτη και τιμωρεί την έναντι χρηματικού ανταλλάγματος παροχή σεξουαλικών υπηρεσιών μεταξύ ανδρών¹⁰³.

Το δεύτερο βήμα αφορά την εμπέδωση της αρχής της «έμφυλης/ σεξουαλικής δημοκρατίας» που αναδύθηκε όταν άρθηκε ο αποκλεισμός των θεμάτων φύλου και σεξουαλικότητας στον ιδιωτικό χώρο, της «ερωτικής πολιτότητας» που συναρτάται

¹⁰¹ Παπαχρίστου, Θ.Κ., Πρόλογος σε: Αθ.Κοτζάμπαση/ Ν.Κουμουτζής/ Εφ. Κουνουγέρη-Μανωλεδάκη/ Γ.Λέκκας/ Δ.Κλαμαρή, *Το οικογενειακό δίκαιο στον 21ο αιώνα από τις συγκυριακές στις δομικές αλλαγές*, Εκδόσεις Σάκκουλα Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2012.

¹⁰² Ρεθυμιοτάκη, Ε., Οικογένεια και δίκαιο στην Ελλάδα του 21^{ου} αιώνα: Τάσεις εξατομίκευσης και συμβατικοποίησης, Πρακτικά Γ' Τακτικού Συνεδρίου της Ελληνικής Κοινωνιολογικής Εταιρείας, *Ελληνική κοινωνία 1975-2010, ανακατατάξεις, προκλήσεις*, Αθήνα, 3-5 Νοεμβρίου 2011.

¹⁰³ Φυτράκης, Ευ./ Παρασκευόπουλος, Ν., *Αξίοποινες σεξουαλικές πράξεις*, Εκδόσεις Σάκκουλας, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2011, σ. 364επ.

άμεσα με την πολιτική¹⁰⁴. Στο πλαίσιο του ευρωπαϊκού νομικού πολιτισμού σε αυτό συμπεριλαμβάνεται πλέον και η αναγνώριση του δικαιώματος στους ομοφυλόφιλους να δημιουργούν μακροχρόνιες, συντροφικές σχέσεις που για τους ετεροφυλόφιλους θεωρείται αυτονόητα ο φυσιολογικός προορισμός του ανθρώπου. Ο ρόλος του Ε.Δ.Α.Δ. υπήρξε πολύ σημαντικός για αυτήν την πολιτισμική κατάκτηση. Κατά τη δεκαετία 2000 σεβόμενο τη διακριτική ευχέρεια των εθνικών νομοθετών στα θέματα αυτά, διατύπωσε τη νομική επιχειρηματολογία του με αναφορά στην ιδιωτική αυτονομία (θετικά) και την υποχρέωση των κρατών μη διακριτικής μεταχείρισης (αρνητικά) καθώς και στις ζευγαρωτές σχέσεις μεταξύ ομόφυλων ως προστατευτέες σχέσεις που δημιουργούνται στον ιδιωτικό χώρο¹⁰⁵. Προοδευτικά όμως αναγνώρισε αρχικά έμμεσα ότι πρόκειται για μορφές οικογενειακής ζωής αφού δέχονταν την αναλογική εφαρμογή παροχικών και άλλων δικαιωμάτων όπως η κοινή διαμονή ή η προστασία της οικογενειακής στέγης ως απόρροια της συμβιωτικής σχέσης και των συναισθηματικών δεσμών και σε ομόφυλα ζευγάρια¹⁰⁶. Πλέον τη τελευταία πενταετία παρακολουθώντας τη νομοθετική κατοχύρωση να εξαπλώνεται στις ευρωπαϊκές χώρες υπήγαγε τις σχέσεις αυτές μεταξύ άλλων με το αποπλιστικό επιχείρημα ότι θα ήταν υποκριτικό εάν δεν το έκανε. Η ουσιαστική δε απόλαυση του δικαιώματος στην οικογενειακή ζωή δεν εξαρτάται εντέλει από το εάν συμφωνεί σε αυτό ή όχι η πλειοψηφία των πολιτών αλλά η ποιότητα της δημοκρατίας κρίνεται από το σεβασμό των μειοψηφιών¹⁰⁷. Επισημαίνεται δε ότι σύμφωνα με την παραπάνω Ευρωπαϊκή Κοινωνική Έρευνα σε όποια χώρα θεσμοθετήθηκε η συμβίωση ομόφυλων τις κατέστησε κοινωνικά ορατές συντελώντας στην αύξηση του βαθμού αποδοχής του¹⁰⁸.

Ο έλληνας νομοθέτης όμως αμήχανος μπροστά στο διχασμό της κοινής γνώμης προτίμησε να παραβιάσει την αρχή της ισότητας¹⁰⁹ αφού παρά το γεγονός ότι με το ν.3719/2008 ενέταξε ένα εναλλακτικό σχήμα συμβίωσης στους θεσμούς του οικογενειακού δικαίου απέκλεισε ρητά από αυτό τα ομόφυλα ζευγάρια. Αποτέλεσμα ήταν η προσφυγή τους ενώπιον του Ε.Δ.Α.Δ. και η καταδίκη του για διακριτική μεταχείριση εξαιτίας του σεξουαλικού προσανατολισμού τους¹¹⁰. Έτσι ολοκληρώνεται ο κύκλος της νομικο-πολιτικής διεκδίκησης και στην Ελλάδα μέσω της διαμεσολάβησης του υπερεθνικού δικαστηρίου που προστατεύει τα ατομικά δικαιώματα των πολιτών έναντι της κρατικής αυθαιρεσίας¹¹¹. Ωστόσο εάν επεκταθεί

---

¹⁰⁴ Τσακιστράκη, Χ., Περί συμβολικής λειτουργίας του δικαίου και των ορίων της: με αφορμή τη γαλλική συζήτηση σχετικά με το γάμο για όλους, *Σύγχρονα Θέματα*, Ιούλιος-Σεπτέμβριος 2014, τεύχος 126, σ. 51-65 και Παπαδοπούλου, Λ., Γάμος ομόφυλων; Μια απόπειρα νομικής και δικαιοπολιτικής αξιολόγησης, σε: Κανελλοπούλου- Μπότη, Μ./ Κουτνατζή-Παναγοπούλου, Φ., *Βιοηθικοί Προβληματισμοί*, Αθήνα, Παπαζήσης, 2014, σ. 653-760.

¹⁰⁵ Παπαδοπούλου όπ. π.

¹⁰⁶ Μάλλιος, Β. (β), Συμβίωση και γάμος ομόφυλων ζευγαριών: τρία νέα μικρά βήματα. Σχόλιο στην απόφαση ΕΔΔΑ Schalk and Kopf κατά Αυστρίας, 24.06.2010 <http://www.constitutionalism.gr/site/mallios-schalk-kopf/>

¹⁰⁷ Παπαχρίστου, Θ.Κ., Η νομοθετική κατοχύρωση της συμβίωσης, *Το Βήμα Ιδεών*, 2008.

¹⁰⁸ Βλ. σ. 15 υποσ. 100. Η περιοδική έρευνα αφορά 21 χώρες από τις οποίες οι 5 δεν προβλέπουν νομοθετικά σύμφωνο συμβίωσης ή γάμο ομόφυλων ζευγαριών. Η αυξομείωση του ποσοστού αποδοχής προκύπτει μέσω σύγκρισης χρονικά προηγούμενων μετρήσεων.

¹⁰⁹ Σταμπέλου, Χρ., Σύμφωνο Συμβίωσης και Ισότητα, *ΧρΔ*, Θ/2009, σ. 189-192.

¹¹⁰ Μάλλιος, Β. (α), Κατοχύρωση συμβίωσης ομοφύλων: ελληνική πραγματικότητα και ευρωπαϊκή διάσταση, 03.06.2010 www.constitutionalism.gr/html/ent/583/ent.1583.asp και Νικολόπουλος, Π., Ο αποκλεισμός των ομόφυλων από το σύμφωνο ελεύθερης συμβίωσης του ν.3719/2008 και η απόφαση της 7.11.2013 του ΕΔΑΔ «Βαλιανάτος κ.α κατά Ελλάδας, *NOB*, 2014/ 7, τ. 62, 2014, σ.1785-1789.

¹¹¹ Smith, M., Social movements and judicial empowerment: Courts, public policy, and lesbian and gay organizing in Canada, *Politics & Society*, 2005, 33/2, σ. 327-353.

ως έχει το σύμφωνο στις συμβιώσεις ομοφύλων τίθεται ζήτημα λόγω της ασάφειας του βαθμού ομοιότητας του με το γάμο όπως προέκυψε από την εφαρμογή του μετά και τις σχετικές γνωμοδοτήσεις του Ν.Σ.Κ.¹¹² Ο έλληνας νομοθέτης καλείται πλέον να αποσαφηνίσει τις επιλογές του, εάν και σε τι θα διαφέρει εντέλει το σύμφωνο συμβίωσης από το γάμο εφόσον πλέον θα συμπεριλαμβάνει τόσο τα ετερόφυλα όσο και τα ομόφυλα ζευγάρια¹¹³.

3.Β.β Ο γάμος ομοφύλων: ο επαναπροσδιορισμός του ρόλου της έμφυλης διαφοράς στον κορυφαίο θεσμό του οικογενειακού δικαίου

Η συζήτηση για το γάμο προσώπων ίδιου φύλου ξεκινά με τα δικαιολογικά επιχειρήματα υπέρ ή κατά της νομοθετικής αναγνώρισης τους. *De lege ferenda* αφορά το δημόσιο και το ιδιωτικό δίκαιο εξαιτίας του ότι στο πεδίο του γάμου διαπλέκονται ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα με την ίδρυση συζυγικών και συγγενικών σχέσεων τόσο προσωπικών όσο και περιουσιακών. Παρά τις διαφορετικές προσεγγίσεις (σχεδόν) κοινή αφετηρία¹¹⁴ αποτελεί η διαπίστωση ότι πρόκειται για μια πολιτική επιλογή που ανήκει αποκλειστικά στο νομοθέτη¹¹⁵. Εκφράζει δε την επίσης πολιτική αντίληψη του για τη σχέση του δικαίου με την δυναμική της εξέλιξης των κοινωνικών σχέσεων. Όπως το θέτει το γαλλικό Conseil Constitutionnel¹¹⁶ ο νομοθέτης έχει τη διακριτική ευχέρεια να προσαρμόζει «το νομικό καθεστώς που οργανώνει την οικογενειακή ζωή αποφασίζοντας κυριαρχικά για το ποια πρόσωπα έχουν το δικαίωμα να συνάπτουν τη γαμήλια σύμβαση» και δια αυτής να απολαμβάνουν τη προστασία του γαμήλιου θεσμού. Με τι κριτήρια λοιπόν αποφασίζει για το πόσο σημαντική παραμένει για το γάμο η έμφυλη διαφορά;

Καταρχάς η σχέση του δικαίου με τις πολύμορφες κοινωνικές αντιλήψεις πρέπει να είναι διαδραστική¹¹⁷ αλλά το στοίχημα για το νομοθέτη δεν είναι εάν θα «φανεί» συντηρητικός ή προοδευτικός. Ναι μεν αδιαφιλονίκητα η αναφορά στη φυσική τάξη πραγμάτων χρησιμοποιείται συστηματικά σαν άλλοθι για τη διατήρηση της εξουσιαστικής επιβολής των ισχυρότερων κοινωνικών ομάδων¹¹⁸ αλλά εξίσου καταπιεστική μπορεί να αποδειχθεί μια ώθηση προς τα εμπρός στο όνομα του άνωθεν εκσυγχρονισμού μιας κοινωνίας. Το τελευταίο τέταρτο του 20^{ου} αιώνα η ελληνική

---

¹¹² Υπ' αριθμ. 258/2010 σχετικά με ασφαλιστικά δικαιώματα και 323/2009 σχετικά με το δικαίωμα συντρόφου σε διπλωματικό διαβατήριο

¹¹³ Φουντεδάκη, Κ., Ενώσεις προσώπων του ίδιου φύλου: η διαχρονική αντιμετώπιση τους από την ελληνική έννομη τάξη, μια νομοθετική πρόταση και οι προεκτάσεις της, σε: *Σύμφωνο συμβίωσης ομοφύλων ζευγαριών. Η προσαρμογή της ελληνικής νομοθεσίας*, Αθήνα, Ίδρυμα Μαραγκοπούλου για τα δικαιώματα του ανθρώπου (ΙΜΔΑ), Α.Ρ. Publications, 2015, σ. 59-85, ιδίως σ. 74.

¹¹⁴ Η διαφορά αφορά στην ελευθερία ή τη δέσμευση του έλληνα νομοθέτη από το Σύνταγμα, βλ. αφενός Βλαχόπουλο, Σπ., Η προβληματική των νομικών ενώσεων προσώπων του ίδιου φύλου, σε: Κανελλοπούλου- Μπότη, / Κουτνατζή-Παναγοπούλου, όπ. π. σ. 643-651 και αφετέρου Μάλλιο (2010^α) όπ. π. και Βιδάλη, Τ., Γάμος Ομόφυλων προσώπων στο ιστολόγιο του Ομίλου «Αρ. Μάνεσης» www.manesis.blogspot.com (πρόσβαση 19/6/08).

¹¹⁵ Για τη συζήτηση βλ. Παπαδοπούλου όπ. π. σ. 655 επ.

¹¹⁶ Απόφαση 669/2013 DC 17/5/2013 επί της προσφυγής κατά του ν. 404/2013 που «άνοιξε» το γάμο σε ζευγάρια του ίδιου φύλου, σ. 6.

¹¹⁷ Παπαδοπούλου όπ. π. σ. 759

¹¹⁸ Παπαχρίστου, Α., Ισονομία των φύλων και «παράδοση», *ΔκΠ* 4/1983, 118 επ. και Παπαζήση, Θ., Η οικογένεια προσώπων του αυτού φύλου: Εκφυλισμός ή ίση μεταχείριση; *ΧρΙΔ* Ζ/2007, σ. 761-767

κοινωνία παρά τον ραγδαίο ρυθμό αλλαγής της εξελίσσεται, δηλαδή προχωρεί αλλά και παλινδρομεί με το δικό της τρόπο. Χαρακτηρίζεται από πολυπλοκότητα που υπερβαίνει το δίλημμα «παράδοση ή εκσυγχρονισμός» και στο πεδίο των έμφυλων, ερωτικών και οικογενειακών σχέσεων. Ο έλληνας νομοθέτης είναι διαχρονικά επιφορτισμένος με την πραγματικά δύσκολη αποστολή να εντοπίζει την λεπτή ισορροπία μεταξύ του «πολύ ωρίς» και του «πολύ αργά» για να παρέμβει με τον κατάλληλο τρόπο ώστε οι κανόνες δικαίου να διαντιδρούν με τη κοινωνική πραγματικότητα, να βρίσκονται σε διαρκή ζύμωση με αυτή. Ο βαθμός δυσκολίας διαπιστώνεται από την έκταση της ανενέργειας, της ανυπακοής και της παράκαμψης του δικαίου στην πράξη. Πολλές φορές και το οικογενειακό δίκαιο αδρανοποιείται στο πεδίο της κοινωνικής δράσης. Εξέχον παράδειγμα απετέλεσε ο πολιτικός γάμος. Το ζήτημα είναι επομένως με ποιον τρόπο θα παρέμβει ο νομοθέτης στο ισχύον οικογενειακό δίκαιο για να επιλύσει στη πράξη νέα ζητήματα όπως οι σχέσεις ομόφυλων αλλά και παλιότερα με νέους τρόπους όπως η διαχείριση οικογενειακών συγκρούσεων κατά τη διάσταση ή μετά το διαζύγιο από τα οικογενειακά δικαστήρια ή κάποιο διαμεσολαβητικό θεσμό¹¹⁹.

Απαραίτητη προϋπόθεση αποτελεί η γνώση της κατάστασης, πράγμα που δυσχεραίνεται από το ότι δεν ενεργοποιούνται οι κοινωνικές επιστήμες που έχουν τα ερευνητικά μέσα για να καταγράψουν αντιλήψεις σε βάθος και να περιγράψουν κοινωνικές πρακτικές¹²⁰. Σίγουρα από τη δεκαετία του '90 οι αντιλήψεις για το σώμα, το φύλο και τη σεξουαλικότητα αλλάζουν υπό την πίεση της αγοράς που τα εμπορευματοποιεί. Το ερώτημα είναι σε ποιο βαθμό διαπιστώνεται και στην ελληνική κοινωνία ουσιαστικότερα η τάση αποδόμησης της έμφυλης διαφοράς, άμβλυνσης του σεξουαλικού δίπολου που αναλύθηκε παραπάνω; Ποιά μορφή λαμβάνουν οι ομόφυλες συντροφικές σχέσεις και οι συγγενικές που επινοούνται σε σχέση με παλαιότερες ανθρωπολογικές έρευνες; Ποιές κοινωνικές ομάδες με βάση την ηλικία, την κοινωνική τάξη, τον τόπο κατοικίας ή την κινηματική «στράτευση» διεκδικούν τι και για ποιο λόγο; Ποιό είναι το πολιτικό νόημα των διεκδικήσεων αυτών; Ποιές εσωτερικές διαφοροποιήσεις παρατηρούνται σχετικά με το αίτημα των ομοφυλόφιλων να γίνουν ορατοί και να διεκδικήσουν στο όνομα μιας ταυτότητας ή μιας κοινότητας; Ποιοί αντιδρούν και για ποιους λόγους στην πολιτισμική αναγνώριση της ερωτικής επιθυμίας μεταξύ ομοφύλων; Όλα αυτά είναι κρίσιμα ερωτήματα που προηγούνται της απόφασης για νομοθετική μεταβολή¹²¹.

Το πιο ορατό σημάδι διεκδίκησης αποτέλεσαν οι γάμοι της Τήλου που έδωσαν αφορμή στον έλληνα δικαστή και στην ελληνική νομική θεωρία να τοποθετηθούν *de lege lata* στο ζήτημα¹²². Ο μεν δικαστής επιχειρηματολόγησε ως όφειλε για να θεμελιώσει την απόφαση του επικαλούμενος τον κλασσικό, ρωμαϊκό ορισμό του γάμου αλλά επισήμανε στο νομοθέτη ότι αργά ή γρήγορα θα πρέπει να ξεκαθαρίσει

¹¹⁹ Ρεθυμωτάκη (2011) όπ. π.

¹²⁰ Théry, I. (dir.), *Mariage des personnes de même sexe et filiation: le projet de loi au prisme des sciences sociales*, Paris, Éditions de l'EHESS, 2013.

¹²¹ Σχετικά με την ποικιλία των αντιλήψεων βλ. Αποστολέλλη/ Χαλκιά όπ. π., Τορπουζίδης, Αμφισβητώντας κυρίαρχες μορφές Οικογένειας, σε: Θ. Παπαζήση/ Ν.Χατζητρύφων, *Οικογένειες από ομόφυλα ζευγάρια*. Πρακτικά 2ου Διεπιστημονικού Συνεδρίου, Θεσσαλονίκη, 12-14 Μαΐου 2005, Επίκεντρο, 2007, σ.193-203. Επίσης <http://ouraniotoksofamilies.blogspot.gr/> και <http://www.10percent.gr/old/issues/200404/15.html>

¹²² Ενδεικτικά για την αντιπαράθεση Παπαδοπούλου όπ. π., Παπαζήση, Θ., Ο γάμος προσώπων του ίδιου φύλου: έγκυρος, άκυρος ή ανυπόστατος;, *ΧρΙΔ* Θ/2009, σ. 851-856 και Ευαγγελίδου-Τσιρκικά, Φ., Γάμος μεταξύ προσώπων του ίδιου φύλου: «Η υπόθεση της Τήλου» ως ένα παράδειγμα της μεθοδολογίας του ιδιωτικού δικαίου, *Εφαρμογές Αστικού Δικαίου*, 2009/12, σ. 1283-1311.

τη θέση του στο ζήτημα. Στη δε θεωρητική συζήτηση αναζητήθηκε δογματική θεμελίωση που όμως πέραν ενός σημείου εμπλέκει μια δικαιοπολιτικής φύσης διαφορετική στάθμιση.

Επίσης *de lege lata* θα τεθεί το ερώτημα εάν τελικά θεσπιστεί ο γάμος για ομόφυλους, με πιο τρόπο θα συναρμοστεί με την ισχύουσα ρύθμιση. Η τελευταία επειδή αποτελεί τον καρπό της φεμινιστικής διεκδίκησης, φέρει ακόμα τα ίχνη της έμφυλης «εξισορρόπησης δυνάμεων» μεταξύ συζύγων. Ναι μεν λεκτικά οι κανόνες έχουν άφυλη διατύπωση αλλά κατά την εφαρμογή τους λειτουργήσαν ενισχύοντας ή όχι τον ασθενέστερο σύζυγο, ιδίως δε τη μητέρα ανήλικων παιδιών. Θα αλλάξει τώρα κάτι στις σχέσεις των συζύγων κατά τη διάρκεια του γάμου και μετά το διαζύγιο; «Αξιοποιείται» ο άφυλος τρόπος ρύθμισης και σε περίπτωση άλλου είδους ανισότητας πλην της έμφυλης; Αποτρέπεται η εκμετάλλευση και ο αδικαιολόγητος πλουτισμός μεταξύ συζύγων με τις ισχύουσες ρυθμίσεις; Μετά το διαζύγιο με τι κριτήρια θα κατανέμεται η επιμέλεια παιδιών και τι θα «αναγκαστεί» να κάνει ο δικαστής αφού πια το φύλο αδρανοποιείται; Σε κάθε περίπτωση για την κοινωνιολογία δικαίου θα είναι πολύ ενδιαφέρον να διερευνηθεί μακροπρόθεσμα εάν και πως η έλλειψη διαφοράς φύλου επιδρά στην ισορροπία δυνάμεων μεταξύ συζύγων και ποιοί άλλοι παράγοντες την διαμορφώνουν εναλλακτικά.

3.Β.γ Η θεσμοθέτηση της συγγένειας χωρίς διπλή γενεαλογία: κοινωνική επινόηση και αναπαραγωγική τεχνολογία

Καταρχάς από τη στιγμή που καταργείται η διακριτική μεταχείριση των ομοφυλόφιλων ατόμων δεν μπορούν να αποκλειστούν ως τέτοια από ότι επιτρέπεται αντίστοιχα για τα ετεροφυλόφιλα άτομα μόνο και μόνο λόγω διαφορετικού σεξουαλικού προσανατολισμού. Όμως πλέον εφόσον το κρατικό δίκαιο επιτρέπει την πρόσβαση στους θεσμούς του των ομόφυλων ζευγαριών, στο επίκεντρο της διεκδίκησης και του δημόσιου διαλόγου τίθεται η ομοφυλόφιλη οικογένεια. Το κρίσιμο λοιπόν ζήτημα είναι εάν το δίκαιο θα αναγνωρίσει στα ομόφυλα ζευγάρια συντρόφων ή συζύγων τη δυνατότητα να γίνουν γονείς με όποιο τρόπο μπορεί αυτό να συμβεί στη πράξη παρά την ομοιότητα του φύλου τους. Μια δυνατότητα την οποία έχουν τα ετερόφυλα ζευγάρια όχι μόνο βιολογικά, επειδή οι σεξουαλικές τους σχέσεις μπορούν να οδηγήσουν στην αναπαραγωγή αλλά και από τον νομικό δεσμό της συμφωνίας συμβίωσης/γάμου, μιας δικαιοπραξίας ή/ και μιας δικαστικής απόφασης¹²³. Θα θεσμοθετηθεί λοιπόν αφενός η δυνατότητα της από κοινού τεκνοθεσίας ή η δυνατότητα συζύγου (συντρόφου) να υιοθετεί το παιδί- πρόγονο του άλλου μέλους του ζευγαριού; Αφετέρου θα επιτραπεί στα ομόφυλα ζευγάρια να προστρέξουν στην Ι.Υ.Α. προκειμένου να υπερβούν την αδυναμία τους να τεκνοποιήσουν λόγω της ομοιότητας του φύλου τους; Τα ζητήματα είναι αμφιλεγόμενα περισσότερο δικαιοπολιτικά παρά σε επίπεδο θετού δικαίου.

Υπό την οπτική του ομοφυλοφιλικού κινήματος πρώτον η προοπτική ένταξης της οικογένειας που μπορούν να δημιουργήσουν οι ομοφυλόφιλοι στους θεσμούς του δικαίου θεωρήθηκε είτε ως οπισθοδρόμηση με το επιχείρημα ότι τελικά μετά την αρχική αμφισβήτηση του κρατικού δικαίου προκαλεί την εκ των υστέρων παρέμβαση του. Ενισχύει δηλαδή την πεποίθηση ότι το κράτος εξακολουθεί να έχει

¹²³ Παπαδοπούλου-Κλαμαρή, Δ., *Η συγγένεια. Θεμελίωση-Καταχώριση-Προστασία*, Αθήνα, Αντ. Ν.Σάκκουλας, 2010.

το μονοπάτι της ρύθμισης στο πεδίο των έμφυλων, σεξουαλικών και συγγενικών σχέσεων παρά τη διάβρωση που υπέστη από την αγορά και την κοινωνία των πολιτών. Άρα τόσο η αγορά όπου αναπτύχθηκαν ραγδαία η αναπαραγωγική τεχνολογία όσο και η κοινωνία πολιτών όπου επινοήθηκαν οι σχέσεις μεταξύ ομοφύλων είναι εντέλει ασθενέστερες πηγές νομιμοποίησης¹²⁴. Είτε θεωρείται αντίστροφα ως ένδειξη πλήρους απελευθέρωσης των ομοφυλόφιλων επειδή δεν αφήνουν πλέον παθητικά τη διαφορετική, μη κυρίαρχη επιθυμία τους να εξηγηθεί από τους επιστημονικούς θεσμικούς λόγους της ιατρικής και των ανθρωπιστικών επιστημών (οι οποίοι άλλωστε την έχουν παράγει σε δεδομένη ιστορική περίοδο) αλλά αρθρώνουν δημόσια το δικό τους λόγο για αυτά που τους αφορούν¹²⁵. Οι δύο προσεγγίσεις φωτίζουν δύο διαφορετικές φάσεις μιας και της αυτής διαδικασίας δηλαδή την αποδόμηση που προηγείται της αναδόμησης των νομικών εννοιών του ζευγαριού και της συγγένειας. Είναι αναγκαία προϋπόθεση μιας δομικής μεταβολής κανόνων δικαίου που δεν μπορεί παρά να την κάνει η κρατική εξουσία.

Σε ακαδημαϊκό επίπεδο σύμφωνα με τη δομική ανθρωπολογική προσέγγιση η συγγένεια από έναν άνδρα και μια γυναίκα αποτελεί οικουμενική δομή. Οπότε παραμένει ο σκληρός πυρήνας του έμφυλου και σεξουαλικού διπολισμού, η συγγένεια που προϋποθέτει σεξουαλική επαφή μεταξύ ανθρώπων διαφορετικού φύλου. Αυτή δε εξακολουθεί να ρυθμίζεται από το οικογενειακό δίκαιο με κανόνες *jus cogens*, παρά την προϊούσα αναγνώριση της ιδιωτικής αυτονομίας¹²⁶. Έτσι στο επίκεντρο της αναταραχής που ξεκίνησε από το φύλο βρίσκεται η συγγένεια, εντείνοντας τη συζήτηση που δημιούργησε η I.Y.A.¹²⁷. Στο πεδίο της ανθρωπολογίας όμως έχει προ πολλού αποδειχτεί ότι η συγγένεια όπως την γνωρίζουμε δεν αποτελεί μια υπερϊστορική σταθερά αλλά αυτό που μοιάζει φυσικό δεν είναι παρά η εκδοχή της δυτικής συγγένειας. Επομένως και οι συγγενικές σχέσεις δεν απορρέουν φυσικά αλλά νοηματοδοτούνται από τον πολιτισμό¹²⁸. Ωστόσο σύμφωνα με μια ψυχαναλυτική προσέγγιση αυτό που απειλεί η ομόφυλη ή μονόφυλη συγγένεια είναι ακριβώς η δυτική αφήγηση για τη τριγωνική συγγένεια, για τον Πατέρα-Λόγο που παρεμβαλλόμενος στη σχέση μητέρας-παιδιού παράγει το Υποκείμενο. Αυτήν ακριβώς την τριάδα ανάγει το δίκαιο σε θεμέλιο της συμβολικής δυτικής τάξης και εάν τη διαγράψει αντικαθιστώντας την από «μια μονόφυλη (δύο πατέρες ή δύο μητέρες) ή άφυλη, αφόρτιστη από την έμφυλη διαφορά (δύο γονείς)» θα πλήξει καίρια το δυτικό πολιτισμό¹²⁹ και την ψυχοαναπτυξιακή διαδικασία όπως την έχει περιγράψει ο J. Lacan αλλά και ο θεμελιωτής της ψυχανάλυσης S.Freud.

Το παραπάνω κεντρικό επιχείρημα αμφισβητείται από πολλές πλευρές. Εκτεταμένη ψυχιατρική έρευνα, δημοσιευμένη από την Αμερικανική Ακαδημία Παιδιατρικής κατέληξε ότι άλλοι παράγοντες (όπως η φτώχεια ή η ανικανότητα των γονέων για

¹²⁴ Butler, J., Is kinship always already heterosexual?, σε: W.Brown/ J.Halley (eds), *Left Legalism /Left Critique*, Durham, Duke University Press, 2002, σ. 229-258.

¹²⁵ Fassin, E., Ομοφυλόφιλα ζευγάρια και ομογονεϊκές οικογένειες, σε: Μ. Μαρουσι (επιμ), *Γυναίκες, Φύλο, Κοινωνία, Αθήνα*, Μεταίχμιο, 2006, σ. 241-251 και Τσακιστράκη όπ. π. σε Fassin, E., *L'inversion de la question homosexuelle*, *Revue Française de Psychanalyse* 2003, 67/1 σ. 263-284.

¹²⁶ Κοτζάμπαση, Αθ., *Ισότητα των φύλων και ιδιωτική αυτονομία στις οικογενειακές σχέσεις-Θρησκευτικοί γάμοι και διαπολιτισμικότητα*, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, Σάκκουλας Α.Ε., 2011.

¹²⁷ Καντσά, Β., Μια άρρηκτη σχέση. Η συνύπαρξη φύλου και συγγένειας στην ανθρωπολογική θεωρία και πρακτική, *Σύγχρονα Θέματα*, 2006, τεύχος 94, σ. 72-78.

¹²⁸ *ibid*

¹²⁹ Τσακιστράκη όπ. π. που παραπέμπει σε: Legendre, P., *L'Inestimable objet de transmission: étude sur le principe généalogique en Occident*, Paris, Fayard, 1985. Σχετικά με το ότι η εσωτερική εγκαθίδρυση του δυϊσμού των φύλων στο υποκείμενο είναι αποτέλεσμα του νόμου και δεν προϋπάρχει αυτού κατά τον Lacan βλ. Buttler (2009) σ. 85

φροντίδα) είναι πολύ πιο επικίνδυνοι για τα παιδιά, παρά η ομοιότητα του φύλου των γονέων¹³⁰. Στη Γαλλία ψυχαναλυτές κατήγγειλαν δημόσια ότι επιχειρείται η εργαλειοποίηση της ψυχανάλυσης προκειμένου να νομιμοποιήσει συντηρητικές απόψεις δίνοντας άλλοθι στο νομοθέτη¹³¹. Επίσης ανθρωπολόγοι κατέθεσαν στη γαλλική Γερουσία την άποψη ότι και οι δυτικές κοινωνίες έχουν την ικανότητα να επανα-νοηματοδοτούν τις υπάρχουσες σχέσεις συγγένειας και να επινοούν νέες¹³². Ακριβώς σε αυτό το πλαίσιο καταργήθηκε η πατρική εξουσία, από-ηθικοποιήθηκε ο γάμος¹³³, αναγνωρίστηκαν τα εξώγαμα παιδιά¹³⁴, ενισχύεται διαρκώς η υιοθεσία και το δίκαιο ενέταξε τα παιδιά που αποκτήθηκαν μέσω Ι.Υ.Α. υπερβαίνοντας το σχίσμα ανάμεσα στη φύση, την επιστήμη και το δυτικό πολιτισμό όσον αφορά τη συγγένεια.

Όσον αφορά λοιπόν την υιοθεσία προφανώς αυτήν την κοινωνική δυναμική που ανατρέπει εδώ και μισό αιώνα μια συγκεκριμένη εκδοχή του γάμου αναγνώρισε και το Ε.Δ.Α.Δ. προσαρμόζοντας προοδευτικά τη νομολογία του σε περιπτώσεις ατομικής υιοθεσίας από ομοφυλόφιλο γονέα¹³⁵ και στη συνέχεια τεκνοθεσίας από δεύτερο ομόφυλο γονέα, σύντροφο του ενός και μοναδικού νομικού και βιολογικού γονέα¹³⁶. Επίσης την ίδια δυναμική μετασχηματισμού των κοινωνικών πρακτικών και αντιλήψεων αναγνωρίζουν και όσοι εθνικοί νομοθέτες επιτρέπουν πλέον τη πρόσβαση στην υιοθεσία ομόφυλων ζευγαριών ιδίως εφόσον έχουν ήδη θεσμοθετήσει το γάμο τους¹³⁷. Το δίκαιο τείνει να συμπεριλάβει και άλλες μορφές συγγένειας πέρα από το γάμο, τη βιολογική καταγωγή και πλέον και από την έμφυλη διαφορά.

Αποφασιστική επίδραση στη μετάβαση του οικογενειακού δικαίου προς ένα πλουραλιστικό μοντέλο συγγένειας άσκησε η Ι.Υ.Α. Η αναπαραγωγική τεχνολογία κατέστησε όχι μόνον *de facto* δυνατή αλλά και κοινωνικά αποδεκτή την απόκτηση απογόνων πέραν του έμφυλου και σεξουαλικού δίπολου μέσω της χρήσης ανώνυμου, αναπαραγωγικού υλικού. Το δίκαιο νομιμοποίησε τη χρήση της στις περιπτώσεις που η έμφυλη σεξουαλικότητα δεν οδηγεί στην αναπαραγωγή για λόγους ιατρικής δυσλειτουργίας. Αφής όμως η αναπαραγωγή είναι δυνατή παρακάμπτοντας την «φυσιολογική» πλην δυσλειτουργική σεξουαλική επαφή μεταξύ ενός άνδρα και μιας γυναίκας που παρά όλα αυτά επιθυμούν να γίνουν γονείς τι αποκλείει εξορισμού ένα ομόφυλο ζευγάρι να προστρέξει σε αυτή προκειμένου να υπερβεί την αδυναμία του να τεκνοποιήσει λόγω ομοιότητας φύλου¹³⁸; Προκύπτουν βεβαίως ζητήματα τα οποία

¹³⁰ Pediatrics.aapublications.org/content/early/2013/peds.2013/03/18-0376

¹³¹ «Des psychanalystes face à l'égalité des droits et au mariage pour tous» 10/11/12, σε: <http://www.cifpr.fr/+Les-psychanalystes-contre-l+>

¹³² Godelier, M., L'humanité n'a cessé d'inventer des nouvelles formes de mariage et de descendance, *Le Monde*, 17/11/2012 και Héritier, Fr., *Marriage pour tous. Audition d'anthropologues, d'ethnologues et de philosophes à l'Assemblée Nationale*, 13.12.2012

¹³³ Καμτσιδίου, Ιφ., Τάσεις αποηθικοποίησης του γάμου στα σύγχρονα κράτη πρόνοιας: το «Σύμφωνο κοινωνικής αλληλεγγύης» στη Γαλλία, *ΑτΑ*, 2003, τ. 20, σ. 1151-1170.

¹³⁴ Théry, I., Η δυναμική της ισότητας φύλου και οι μετασχηματισμοί της συγγένειας, σε: Μ. Maruani (επιμ), *Γυναίκες, Φύλο, Κοινωνία, Αθήνα*, Μεταίχμιο, 2006, σ. 209-219.

¹³⁵ Fretté v. France (26.05.2002) και E.B. v. France (22.01.2008)

¹³⁶ Gas and Dubois κατά Γαλλίας (19.03.2012) και X v. Austria (19.02.2013), Παπαδοπούλου, Λ., Τεκνοθεσία από δεύτερο ομόφυλο γονέα; *Ιατρικό δίκαιο και βιοηθική*, 8/2009, σ.1-2.

¹³⁷ Βλ το χάρτη της International lesbian Gay Association, Rainbow Europe Map and Index σε: <http://www.ilga-europe.org/rainboweuropa>

¹³⁸ Ρεθυμιωτάκη, Ε. (α), Ομόφυλα ζευγάρια και Ιατρικά Υποβοηθούμενη Αναπαραγωγή: σεξουαλική ελευθερία, οικογενειακή ζωή και γονεϊκή σχέση, σε: *Υποβοηθούμενη Αναπαραγωγή & εναλλακτικά οικογενειακά σχήματα*, : Εφ. Κουνουγέρη-Μανωλεδάκη./Γ. Γεωργόπουλος/Αν. Καλαϊτζή/ Β. Καντσά Βενετία/ Κ. Κηπουρίδου/ Ν. Κουμουτζής/ Μ. Μηλαπίδου/ Ελ. Ρεθυμιωτάκη/ Χρ. Σαχινίδου/ Αντ.

όμως ούτως ή άλλως πηγάζουν από την ανάγκη στάθμισης συμφερόντων που γεννά διαρκώς η χρήση της αναπαραγωγικής τεχνολογίας. Έτσι ανακύπτει πάλι το ζήτημα εάν η ανωνυμία του/ της δότη/ τριας (με διαφορετικό φύλο από αυτό του ζευγαριού) που έδωσε το γεννητικό υλικό διαγράφει εντελώς ένα δεσμό του παιδιού που εν προκειμένω σημαίνει ότι θα στερείται «δημιουργού» αντιθέτου φύλου, καταλήγοντας σε ένα είδος τεκνοποιίας χωρίς συγγένεια¹³⁹. Επίσης όπως διαφαίνεται και από σχετικές έρευνες¹⁴⁰ ανακύπτει η ανάγκη στάθμισης με την ισχυρή τάση εμπορευματοποίησης του γυναικείου σώματος που κυοφόρησε για λογαριασμό του ζευγαριού ανδρών. Αλλά σε αυτά τα ερωτήματα απαντά η κάθε έννομη τάξη με βάση τις ήδη αποτυπωμένες αξιολογήσεις της στους ισχύοντες κανόνες για την Ι.Υ.Α. Αυτές δε οι δικαιοπολιτικές αξιολογήσεις και οι νομικές ρυθμίσεις δεν μπορεί να αλλάζουν αποκλειστικά και μόνο με κριτήριο το φύλο του ζευγαριού!

Τα παραπάνω δεν είναι ζητήματα εκτός ελληνικής πραγματικότητας. Όσον αφορά την υιοθεσία ήδη έχει τεθεί π.χ. από άποψη ιδιωτικού διεθνούς δικαίου καθώς ζητήθηκε από τα ελληνικά δικαστήρια να αναγνωρίσουν το δεδικασμένο απόφασης βελγικού δικαστηρίου δυνάμει της οποίας δύο ομόφυλοι σύζυγοι υιοθέτησαν ένα ανήλικο αγόρι¹⁴¹. Το δικαστήριο απέρριψε το αίτημα επειδή αντιτίθεται στην ελληνική δημόσια επειδή «η σύσταση μοντέλου ομόφυλης οικογένειας αποτελεί μια πραγματική κατάσταση αντίθετη στις κυρίαρχες αρχές και αντιλήψεις»¹⁴². Όμως με βάση την παραπάνω ευρωπαϊκή κοινωνική έρευνα οι αντιλήψεις αυτές δεν είναι κυρίαρχες σε σχέση όπως λαμβάνει ως δεδομένο η δικαστική απόφαση. Αντίθετα το μισό του πληθυσμού δεν θεωρεί ότι η έμφυλη διαφορά αποτελεί *conditio sine qua non* του ζευγαριού και της οικογένειας ενώ πράγματι δεν υπάρχει κανένα νομικό πλαίσιο να διαχειριστεί αυτό το μοντέλο. *De lege lata* το ζήτημα της υιοθεσίας δεν τίθεται εάν θεσμοθετηθεί το σύμφωνο συμβίωσης για ομόφυλα ζεύγη¹⁴³ αλλά σίγουρα εάν αναγνωριστεί ο γάμος τότε τίθεται ζήτημα διακριτικής μεταχείρισης αφού η κοινή υιοθεσία αφορά αποκλειστικά συζύγους. Επίσης όσον αφορά την Ι.Υ.Α. μπορεί μεν η ανατρεπτική δυναμική της ως προς τη συγγένεια να μην έγινε πλήρως αντιληπτή στο πλαίσιο της δημόσιας συζήτησης της στην Ελλάδα επειδή συνδέθηκε με το «μητρικό ένστικτο»¹⁴⁴. Ωστόσο ήδη γίνεται ορατή η νέα μορφή συγγένειας, η κοινωνικο-συναισθηματική που συζητείται πέρα από το πεδίο της ελληνικής νομικής

Τσαλίδης/ Ασπ. Χαλκίδου, Δημοσιεύματα Ιατρικού Δικαίου και Βιοηθικής - τ. 18, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, Εκδ. Σάκκουλα, 2014, σ.147-180.

¹³⁹ Λέκκας, Γ., Ι.Υ.Α. και συγγένεια στο ελληνικό δίκαιο. Καθιέρωση της «κοινωνικοσυναισθηματικής συγγένειας ή της τεκνοποιίας χωρίς συγγένεια, σε: Θ.Κ. Παπαχρίστου/ Ε. Κουνουγέρη-Μανωλεδάκη/ Α.Κοτζάμπαση/ Ν.Κουμουτζής/ Γ. Λέκκας/ Δ.Παπαδοπούλου-Κλαμαρή/ Π.Ραβδάς/ Γ.Σεργίδη/ Θ.Τροκάνας/ Κ.Φουντεδάκη, *Το οικογενειακό δίκαιο στον 21^ο αιώνα από τις συγκυριακές στις δομικές αλλαγές*, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2011, σ. 41-51.

¹⁴⁰ Ραβδάς, Π., Παρένθητη μητρότητα: οι προσδοκίες του νομοθέτη στη δοκιμασία στατιστικών δεδομένων, σε: *Το οικογενειακό δίκαιο στον 21^ο αιώνα από τις συγκυριακές στις δομικές αλλαγές* όπ. π. σ.67-89.

¹⁴¹ ΜονΠρΑθ 2129/2011, αδημοσίευτη απόφαση με την διαδικασία εκουσίας

¹⁴² Σύμφωνα με την απόφαση « Η σύσταση μοντέλου ομόφυλης οικογένειας αποτελεί μια πραγματική κατάσταση αντίθετη στις κυρίαρχες αρχές και αντιλήψεις που διέπουν τη ζωή και το βιοτικό ρυθμό στην ελληνική κοινωνία ...η οποία ούτε νομικό πλαίσιο να την διαχειριστεί διαθέτει ούτε αρκετά προοδευτική είναι για την ανεχτεί. Η δε διαφορετικότητα της μπορεί να αποβεί εις βάρος του παιδιού που θα δέχεται επικριτικούς σχολιασμούς από τον ευρύ κοινωνικό περίγυρο».

¹⁴³ Φουντεδάκη όπ. π. σ. 74

¹⁴⁴ Τουντασάκη, Ερ., «Βιολογική», «γενετική» και «κοινωνικοσυναισθηματική» μητέρα: εννοιολογήσεις της μητρότητας και της οικογενειακότητας στον κοινοβουλευτικό λόγο αναφορικά με την Ι.Υ.Α., σε: Β. Καντσά, *Η μητρότητα στο προσκήνιο. Σύγχρονες έρευνες στην ελληνική εθνογραφία*, Αθήνα, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, 2013, σ. 119-146.

θεωρίας μεταξύ των ομόφυλων οικογενειών που έχουν συσταθεί *de facto* στην Ελλάδα μέσω της χρήσης της Ι.Υ.Α.¹⁴⁵. Επισημαίνεται δε ότι η ελληνική ρύθμιση επιτρέπει υπό προϋποθέσεις την πρόσβαση των μοναχικών γυναικών στη τεχνητή γονιμοποίηση (1456 ΑΚ), την μεταθανάτια γονιμοποίηση (1457 ΑΚ) και την παρένθετη μητρότητα (1458 ΑΚ). Προφανώς δεν μπορούν να αποκλειστούν ομοφυλόφιλες γυναίκες εξαιτίας του σεξουαλικού προσανατολισμού τους. Αντίθετα μετά από την ανατροπή μιας εκτεταμένα σχολιασμένης δικαστικής απόφασης¹⁴⁶ φαίνεται ότι ο νομοθέτης αποκλείει από πρώτη άποψη την αυτοτελή πρόσβαση ανδρών στην Ι.Υ.Α.¹⁴⁷. *De facto* βέβαια ομόφυλα ζευγάρια ανδρών μπορούν καταστρατηγώντας την ΑΚ 1456, να εμφανιστούν ως σύντροφοι που συναινούν να γονιμοποιηθεί τεχνητά μια γυναίκα εμφανιζόμενη ως σύντροφος τους¹⁴⁸. Σε κάθε περίπτωση η θεωρητική αντιπαράθεση για την πρόσβαση των ανδρών στη χρήση της Ι.Υ.Α. μέσω της παρένθετης μητρότητας ανέδειξε το πόσο ρευστή είναι εντέλει όχι μόνο η έννοια της ιατρικής αδυναμίας τεκνοποίησης αλλά και η διάκριση της με βάση το φύλο των ατόμων που μοναχικά ή ανά ζεύγη προστρέχουν στη χρήση της Ι.Υ.Α. για να την θεραπεύσουν. Εντέλει εάν επιτρέπεται σε ετεροφυλόφιλους να προστρέχουν στην Ι.Υ.Α. για να καλύψουν όχι μόνο τη δυσλειτουργία των αναπαραγωγικών οργάνων του βιολογικού φύλου τους αλλά και να παίρνουν από το αντίθετο φύλο ότι χρειάζονται προκειμένου να αποκτήσουν παιδιά γιατί να μην επιτραπεί και σε ομοφυλόφιλους¹⁴⁹; Όποια και να είναι η απάντηση οφείλει να θεμελιωθεί ακλόνητα σε σχέση με τη διάκριση λόγω σεξουαλικού προσανατολισμού και φύλου. Σε κάθε περίπτωση η ασφάλεια των συγγενικών σχέσεων των παιδιών που γεννιούνται μέσω Ι.Υ.Α. επιβάλλει ρητή πρόβλεψη και προσεκτική συνάρθρωση με το ισχύον κανονιστικό πλαίσιο για την συγγένεια¹⁵⁰.

---

¹⁴⁵ Σχέσεις που διαρκούν όχι λόγω αίματος αλλά λόγω επιλογής νοηματοδοτούνται ως συγγενικές, Καντσά, Β., Σχέσεις οικογενειακές, σχέσεις ομόφυλες: διευρύνσεις και επανασημασιοδοτήσεις της οικογένειας, σε: Ν. Χατζητρύφων,/ Θ. Παπαζήση (επιμ.), Το φύλο και η συμπεριφορά του. Οικογένειες από ομόφυλα Ζευγάρια, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2007, σ. 31-52.

¹⁴⁶ Μον. Πρωτ. Αθηνών 2827/2008 που έδωσε άδεια σε μοναχικό άνδρα με αδυναμία τεκνοποίησης να συνάψει συμφωνία παρένθετης μητρότητας χρησιμοποιώντας μάλιστα σπέρμα δότη, με αναλογική εφαρμογή του 1458 ΑΚ με βάση το άρθρο 4 παρ 2 και 2 Σ.

¹⁴⁷ Κουμουτζής, Ν., άρθρο 1457 ΑΚ σε Απ. Γεωργιάδη/ Μ. Σταθόπουλου, *Αστικός Κώδικας, κατ'άρθρο ερμηνεία, Οικογενειακό Δίκαιο (άρθρα 1346-1504)*, τ. 7, 2007² και Κουνουγέρη-Μανωλεδάκη, Ευθ., Σχόλιο στην Μον. Πρωτ. Αθηνών 2827/2008, *Ιατρικό δίκαιο και Βιοηθική, όμιλος Μελέτης Ιατρικού Δικαίου και Βιοηθικής*, Ιαν.Φεβ.Μαρ. 2010, τ. 9.

¹⁴⁸ Αντίθετα ως ανώνυμοι δότες δεν μπορούν να αποκτήσουν νομικό δεσμό με το παιδί που είναι βιολογικός απόγονος τους, Παπαζήση (2007) όπ. π.

¹⁴⁹ Βλ αναλυτικά την επιχειρηματολογία σε Ρεθυμιωτάκη (2014α) όπ. π.

¹⁵⁰ Φουντεδάκη όπ. π. σ. 83

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ

- Agrikoliansky, E., Les usages protestataires du droit, in: E. Agrikoliansky /J. Sommier / O.Fillieule (dir.), *Penser les mouvements sociaux*, La Découverte, Paris, 2010, pp. 225-243.
- Bersani, L., *Hommos*, Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press, 1995.
- Butler, J., Merely cultural?, *Social text*, 1997, 52-53, σ. 265-278.
- Caplan, P. (dir), *The Cultural Construction of Sexuality*, London/ New York, Routledge, 1987.
- Castels, M., *The information age, II. The power of identity*, Malden/Oxford/ Victoria, Blackwell, 2003.
- Commaille, J./ Dumoulin, L., De la critique du capitalisme à la réalisation de la démocratie par le droit ? Présentation, *Droit et société*, 2010/ 3 n° 76, p. 513-521.
- Delphy, Ch., Penser le genre: quels problèmes?, D.Kullick/ M.Wilson (dir), *Taboo, Sex, Identity and Subjectivity in anthropological fieldwork*, London/ N.Y., Routledge, σ. 29-50.
- Donovan, C./Heaphy, B./ Weeks, J., Citizenship and Same Sex Relationships, *Journal of Social Policy*, 2000, 28 (4), σ. 689-709.
- Featherstone, M. The body in consumer society, *Theory, Culture and Society*, 1982/2, 1, σ. 18-33.
- Ewick, P./Silbey, S., *The Common Place of Law: Stories from Everyday Life*, Chicago, University of Chicago Press, 1998.
- Fassin, E., Ομοφυλόφιλα ζευγάρια και ομογονεϊκές οικογένειες, σε: M. Maruani (επιμ), *Γυναίκες, Φύλο, Κοινωνία, Αθήνα, Μεταίχμιο*, 2006, σ. 241-251.
- Fassin, E., L'inversion de la question homosexuelle, *Revue Française de Psychanalyse* 2003, 67/1 σ. 263-284.
- Foucault, M., *Histoire de la sexualité. 1. La volonté de savoir*, Paris, Gallimard, 1976.
- Gaiti B./ Israel L., Sur l' engagement du droit dans la construction des causes, *Politix*, 2003, Vol.16, No 62, pp.17-30.
- Godelier, M., L'humanité n'a cessé d'inventer des nouvelles formes de mariage et de descendance, *Le Monde*, 17/11/2012.
- Guillaumin, C., Pratique du pouvoir et idée de Nature (1978), σε: C.Guillaumin, *Sexe, Race et Pratique du Pouvoir*, Paris, Coté-Femmes, 1992, σ. 13-82.
- Halperin, D., *Saint Foucault. Towards a Gay Hagiography*, Oxford/ N.Y., Oxford University Press, 1995.
- Hennesy, R., *Profit and Pleasure: Sexual Identities in Late Capitalism*, Routledge, London/New York, 2000.
- Herd, G., *The Guardians of the Flutes: Idioms of Masculinity*, New York, McGraw Hill Boo Co, 1981.
- Héritier, Fr., *Marriage pour tous. Audition d'anthropologues, d'ethnologues et de philosophes à l'Assemblée Nationale*, 13.12.2012
- Hunt, A., Rights and Social Movements: Counter-Hegemonic Strategies, *Journal of Law and Society*, Autumn 1990 17/ 3, σ. 309-328.
- Hull, K., *Same Sex Marriage: The Cultural Politics of Love and Law*, Cambridge University Press, 2006.

- Kantsa, V., *Daughters who do not speak, Mothers who do not listen. Erotic Relationships among Women in Contemporary Greece*, Non published thesis, London School of Economics, 2001.
- Kennedy-Lapovsky, E./ Davis, M., *Boots of Leather, Slippers of Gold. The History of a Lesbian Community*, New York, Routledge, 1993.
- Kulick, D., The Gender of Brazilian Transgendered Prostitutes, *American Anthropologist* 2008/3, vol. 99, 1997, σ. 574-585.
- Kulick, D./ Cameron, D., *Language and sexuality*, Cambridge, Cambridge University Press, 2003.
- Lash, S./ Urry, J., *Economies of Signs & Space*, London, Sage Publications, 1994.
- Leber, A., AIDS: A Catalyst of change for the gay community Summer 2005, σε: <http://www.med.uottawa.ca/historyofmedicine/hetenyi/leber.htm>
- Legendre, P., *L'ineestimable objet de transmission: étude sur le principe généalogique en Occident*, Paris, Fayard, 1985
- Leonardo (di), M., Introduction: Gender, culture and political economy: Feminist Anthropology in historical perspective, in: M. Leonardo (di), (dir), *Gender at the Crossroads of Knowledge: Feminist Anthropology in the Postmodern Era*, Berkley/ Los Angeles, University of California Press, 1991.
- MacKinnon, C., Feminism, Marxism, Method, and the State: An Agenda for Theory, *Signs*, 1982/3, Vol. 7, σ. 515-544.
- Mathieu, N.-C., Dérive du genre/ stabilité des sexes, in : M., Dion, *Madonna. Erotisme et pouvoir*, Paris, Ed. Kimé, 1994, σ. 54-70.
- Mathieu, N.-C., Identité sexuelle / sexuée / de sexe? Trois modes de conceptualisation du rapport entre sexe et genre (1989), σε: N.-C. Mathieu, *L'anatomie politique. Catégorisations et ideologies du sexe*, Paris, Coté-Femmes, 1991, σ.227-266.
- McCann, M., Law and Social Movements: Contemporary Perspectives, *Annual Review of Law and Social Science*, 2006, vol.2, pp. 17–38.
- Berlant, L., *The Queen of America goes to Washington City. Essays on Sex and Citizenship* Durham, NC/London, Duke University Press, 1997.
- Merry, S., Resistance and the Cultural Power of Law, *Law and Society Review*, 1995, vol 29/1, pp.11-26.
- Moore, H., *A Passion for Difference: Essays in Anthropology and Gender*, Cambridge, Cambridge Polity Press, 1994 σ. 170.
- Newton, E., Just One of the Boys: Lesbians in Cherry Grove, 1960-1980, σε: Abelone, H./ Barale, M./Halperin, D. (επιμ.), *Lesbian and Gay Studies Reader*, London/ N.Y., Routledge, 1993, σ. 528-541.
- Rubin, G, *The Valley of the Kings: Leathermen in San Francisco, 1960–1990*, University of Michigan, 1994.
- Smith, M., Social movements & judicial empowerment: Courts, public policy, and lesbian & gay organizing in Canada, *Politics & Society*, 2005, 33/2, σ. 327-353.
- Tabet, P., Du don au tarif. Les relations sexuelles impliquant une compensation, *Les Temps Modernes* , 1987, 490, σ. 1-53.
- Théry, I. (dir.), *Mariage des personnes de même sexe et filiation: le projet de loi au prisme des sciences sociales*, Paris, Éditions de l'EHESS, 2013.
- Théry, I., Η δυναμική της ισότητας φύλου και οι μετασχηματισμοί της συγγένειας, σε: M. Maruani (επιμ), *Γυναίκες, Φύλο, Κοινωνία, Αθήνα, Μεταίχμιο*, 2006, σ. 209-219.
- Vance, C., *Pleasure and Danger: exploring female sexuality*, Boston, Routledge & Keagan, 1984.

Watney, S., *Policing Desire: Pornography. AIDS and the Media*, 1987.

Weeks, J., *Coming out: Homosexual Politics in Britain from the 19th century to the Present*, London, Quartet, 1977

Weeks, J., Live and Let Love? Reflections on the unfinished sexual revolution of our times, in : Edwards, R./Clover, J. (eds), *Risk and Citizenship*, London N.Y., 2001, p.49-63.

Weston, K., *Long, slow burn. Sexuality and Social Science*, New York/London, Routledge, 1998.

Weston, K., *Gender in real time. Power and Transcience in a Visual Age*, London/ New York, Routledge, 2002.

Witting, M. The straight mind, *Feminist issues I*, 1980, σ.101-110.

Newton, E., Just One of the Boys: Lesbians in Cherry Grove, 1960-1980, σε: Abalone, H./ Barale, M./Halperin, D. (επιμ.), *Lesbian and Gay Studies Reader*, London/ N.Y., Routledge, 1993, σ. 528-541.

Yannakopoulos, K., *Jeux du désir, jeux du pouvoir. Corps émotions et identités sexuelles au Pirée et à Athènes*, Thèse non publiée, Ecoles des Hautes Etudes en Sciences Sociales, 1995

ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΗ

Αθανασίου, Αθ., Εισαγωγή σε: Αθ., Αθανασίου(επιμ.), *Φεμινιστική θεωρία και πολιτισμική κριτική*, Αθήνα, Νήσος, 2006, σ. 13-138.

Αθανασίου, Α., Υπολείμματα της «ιδιότητας του πολίτη»: φύλο, σεξουαλικότητα, έθνος και άλλες εξαιρέσεις με σημασία, σε: Γ. Κουζέλης / Δ.Χριστόπουλος (επιμ.), *Ιδιότητα του Πολίτη. Πολιτικός λόγος, ιστορία και κανόνες σε συγκριτικές προοπτικές*, Αθήνα, Εκδόσεις Πατάκη, 2012, σ. 242-259.

Αστρινάκη, Α., Ανθρωπολογικές Προσεγγίσεις του φύλου: Μια επισκόπηση, σε: Καντσά, Β./ Μουτάφη, Β./ Παπαταξιάρχης, Ευθ. (εκδ.), *Μελέτες για το φύλο στην ανθρωπολογία και την ιστορία*, Αθήνα, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, 2011, σ. 17-128.

Balsamo, A., Στην κόψη του ξυραφιού: κοσμητική χειρουργική και νέες τεχνολογίες, σε: Δ. Μακρυνιώτη (επιμ.), *Τα όρια του σώματος. Διεπιστημονικές προσεγγίσεις*, Αθήνα, Νήσος, 2004, σ.315-334.

Βιδάλης, Τ., Γάμος Ομόφυλων προσώπων στο ιστολόγιο του Ομίλου «Αρ. Μάνεσης» www.manesis.blogspot.com (πρόσβαση 19/6/08).

Βλαχόπουλος, Σπ., Η προβληματική των νομικών ενώσεων προσώπων του ίδιου φύλου, σε: Κανελλοπούλου- Μπότη, Μ./ Κουτνατζή-Παναγοπούλου, Φ., *Βιοηθικοί Προβληματισμοί*, Αθήνα, Παπαζήσης, 2014, σ. 643-651.

Butler, J., *Αναταραχή φύλου. Ο φεμινισμός και η ανατροπή της ταυτότητας*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια 2009.

Butler, J., *Σώματα με σημασία. Οριοθετήσεις του «φύλου» στο λόγο* (1993), Αθήνα, Εκκρεμές, 2008.

Γιαννακόπουλος, Κ., Ανδρική ταυτότητα, σώμα και ομόφυλες σχέσεις. Μια προσέγγιση του φύλου και της σεξουαλικότητας, σε: Δημητρίου, Σ. (επιμ.), *Ανθρωπολογία των φύλων*, Αθήνα, Σαββάλας, 2001, σ. 161-187.

Γιαννακόπουλος, Κ., Ιστορίες σεξουαλικότητας, σε: Γιαννακόπουλος, Κ. (επιμ.), *Σεξουαλικότητα. Θεωρίες και Πολιτικές της Ανθρωπολογίας*, Αθήνα, Εκδ. Αλεξάνδρεια, 2006, σ. 17-102.

Γιαννακόπουλος, Κ., Πολιτισμικές εννοιολογήσεις της μοναξιάς: συγγένεια, κοινότητα και πολιτικές του ΛΟΑΤ κινήματος, σε : Αποστολέλλη, Α./ Χαλκιά, Α.,

Σώμα, Φύλο, Σεξουαλικότητα. ΛΟΑΤΚ πολιτικές στην Ελλάδα, Αθήνα, Πλέθρον, 2012 σ.173-196.

Δασκαλάκης, Η., *Η απονομή της ποινικής δικαιοσύνης στην Ελλάδα*, Αθήνα, Ε.Κ.Κ.Ε., 1983.

Ευαγγελίδου-Τσικρικά, Φ., Γάμος μεταξύ προσώπων του ίδιου φύλου: «Η υπόθεση της Τήλου» ως ένα παράδειγμα της μεθοδολογίας του ιδιωτικού δικαίου, *Εφαρμογές Αστικού Δικαίου*, 2009/12, σ. 1283-1311.

Fassin, E., Ομοφυλόφιλα ζευγάρια και ομογενεϊκές οικογένειες, σε: Μ. Maruani (επιμ.), *Γυναίκες, Φύλο, Κοινωνία*, Αθήνα, Μεταίχμιο, 2006, σ. 241-251.

Fuss, D., Λεσβιακές και γκέι θεωρίες: Το πρόβλημα της πολιτικής της ταυτότητας, σε: *Φεμινιστική θεωρία και πολιτισμική κριτική* Αθήνα, Νήσος, 2006, σ. 543-569.

Καμτσίδου, Ιφ., Τάσεις αποθητικοποίησης του γάμου στα σύγχρονα κράτη πρόνοιας: το «Σύμφωνο κοινωνικής αλληλεγγύης» στη Γαλλία, *ΔτΑ*, 2003, τ. 20, σ. 1151-1170.

Κανάκης, Κ., Η επιθυμία για την ταυτότητα και η ταυτότητα για την επιθυμία, σε: Αποστολέλλη, Α./ Χαλκιά, Α., *Σώμα, Φύλο, Σεξουαλικότητα. ΛΟΑΤΚ πολιτικές στην Ελλάδα*, Αθήνα, Πλέθρον, 2012, σ.137- 171.

Καντσά, Β., Μια άρρηκτη σχέση. Η συνύπαρξη φύλου και συγγένειας στην ανθρωπολογική θεωρία και πρακτική, *Σύγχρονα Θέματα*, 2006, τεύχος 94, σ. 72-78.

Καντσά, Β., Γαμήλιες στρατηγικές: ορατές πολιτικές, αθέατες παραδοχές, σε : Διεθνές Συμπόσιο «Αναθεωρήσεις του πολιτικού: Ανθρωπολογική και Ιστορική Έρευνα στην Ελληνική κοινωνία, Μυτιλήνη Νοέμβριος 2007 (α), [http:// www.saegean.gr/Synedrio/Kantsa.doc](http://www.saegean.gr/Synedrio/Kantsa.doc)

Καντσά, Β., Σχέσεις οικογενειακές, σχέσεις ομόφυλες: διευρύνσεις και επανασηματοδοτήσεις της οικογένειας, σε: Ν. Χατζητρύφων,/ Θ. Παπαζήση (επιμ.), Το φύλο και η συμπεριφορά του. Οικογένειες από ομόφυλα Ζευγάρια, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2007 (β), σ. 31-52.

Καντσά, Β., *Δυνάμει ερωμένες, δυνάμει φίλες*, σ. 35, Αθήνα, Πολύχρωμος Πλανήτης, 2010.

Κοτζάμπαση, Αθ., *Ισότητα των φύλων και ιδιωτική αυτονομία στις οικογενειακές σχέσεις- Θρησκευτικοί γάμοι και διαπολιτισμικότητα*, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, Σάκκουλας Α.Ε., 2011.

Κουμουτζής, Ν., άρθρο 1457 ΑΚ σε Απ. Γεωργιάδη/ Μ. Σταθόπουλου, *Αστικός Κώδικας, κατ' άρθρο ερμηνεία, Οικογενειακό Δίκαιο (άρθρα 1346-1504)*, τ. 7, 2007².

Κουνουγέρη-Μανωλεδάκη, Ευθ., Σχόλιο στην Μον. Πρωτ. Αθηνών 2827/2008, *Ιατρικό δίκαιο και Βιοηθική, όμιλος Μελέτης Ιατρικού Δικαίου και Βιοηθικής*, Ιαν.Φεβ.Μαρ. 2010, τ. 9.

Κραβαρίτου, Γ., *Φύλο και Δίκαιο. Η προβληματική της βαρύτητας των νομικών ρυθμίσεων στις έμφυλες κοινωνικές σχέσεις*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1996.

Λέκκας, Γ., Ι.Υ.Α. και συγγένεια στο ελληνικό δίκαιο. Καθιέρωση της «κοινωνικοσυναισθηματικής συγγένειας ή της τεκνοποίησης χωρίς συγγένεια, σε: Θ.Κ. Παπαχρίστου/ Ε. Κουνουγέρη-Μανωλεδάκη/ Α.Κοτζάμπαση/ Ν.Κουμουτζής/ Γ. Λέκκας/ Δ.Παπαδοπούλου-Κλαμαρή/ Π.Ραβδάς/ Γ.Σεργίδης/ Θ.Τροκάνας/ Κ.Φουντεδάκη, *Το οικογενειακό δίκαιο στον 21^ο αιώνα από τις συγκυριακές στις δομικές αλλαγές*, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2011, σ. 41-51.

Μακρυνιώτη, Δ., Εισαγωγή σε: Δ. Μακρυνιώτη, *Τα όρια του σώματος. Διεπιστημονικές προσεγγίσεις.*, Αθήνα, Νήσος, 2004, σ. 11-73.

Μάλλιος, Β. (α), Κατοχύρωση συμβίωσης ομοφύλων: ελληνική πραγματικότητα και ευρωπαϊκή διάσταση σχόλιο, 03.06.2010 www.constitutionalism.gr/html/ent/583/ent.1583.asp

Μάλλιος, Β. (β), Συμβίωση και γάμος ομόφυλων ζευγαριών: τρία νέα μικρά βήματα. Σχόλιο στην απόφαση ΕΔΔΑ Schalk and Kopf κατά Αυστρίας, 24.06.2010 <http://www.constitutionalism.gr/site/mallios-schalk-kopf/>

Μαρνελάκης, Γ., Ανδρική γκεί κουλτούρα ενάντια στον «ομοφυλόφιλο», σε: Βαΐου, Ν. και άλλοι, (επιμ.), *Στενές επαφές φύλου, σεξουαλικότητας και χώρου*, Futura-E.M.P., σ. 65-86.

Νικολόπουλος, Π., Ο αποκλεισμός των ομόφυλων από το σύμφωνο ελεύθερης συμβίωσης του ν.3719/2008 και η απόφαση της 7.11.2013 του ΕΔΔΑ Βαλλιανάτος και άλλοι κατά Ελλάδα, *Νομικό Βήμα*, 2014/ 7, τ. 62, 2014, σ. 1785-1789.

Παπαδοπούλου, Α., Γάμος ομοφύλων; Μια απόπειρα νομικής και δικαιοπολιτικής αξιολόγησης, σε: Κανελλοπούλου- Μπότη, Μ./ Κουτνατζή-Παναγοπούλου, Φ., *Βιοηθικοί Προβληματισμοί*, Αθήνα, Παπαζήσης, 2014, σ. 653-760.

Παπαδοπούλου-Κλαμαρή, Δ., *Η συγγένεια. Θεμελίωση-Καταχώριση-Προστασία*, Αθήνα, Αντ. Ν.Σάκκουλας, 2010.

Παπαζήση, Θ., Η οικογένεια προσώπων του αυτού φύλου: Εκφυλισμός ή ίση μεταχείριση; *ΧρΙΔ Ζ/2007*, σ. 761-767.

Παπαζήση, Θ., Ο γάμος προσώπων του ιδίου φύλου: έγκυρος, άκυρος ή ανυπόστατος; *ΧρΙΔ Θ/2009*, σ. 851-856.

Παπανικολάου, Δ., «Σαν εμένα καμωμένοι». *Ο ομοφυλόφιλος Καβάφης και η ποιητική της σεξουαλικότητας*, Αθήνα, Εκδόσεις Πατάκη, 2014.

Παπαχρίστου, Α., Ισονομία την φύλων και «παράδοση», *ΔκΠ 4/1983*, 118 επ.

Παπαχρίστου, Θ.Κ., Πρόλογος σε: Αθ.Κοτζάμπαση/ Ν.Κουμουτζής/ Εφ. Κουνουγέρη-Μανωλεδάκη/ Γ.Λέκκας/ Δ.Κλαμαρή, *Το οικογενειακό δίκαιο στον 21ο αιώνα από τις συγκυριακές στις δομικές αλλαγές*, Εκδόσεις Σάκκουλα Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2012.

Ραβδός, Π., Παρένθετη μητρότητα: οι προσδοκίες του νομοθέτη στη δοκιμασία στατιστικών δεδομένων, σε: Θ.Κ. Παπαχρίστου/ Ε. Κουνουγέρη-Μανωλεδάκη/ Α.Κοτζάμπαση/ Ν.Κουμουτζής/ Γ. Λέκκας/ Δ.Παπαδοπούλου-Κλαμαρή/ Π.Ραβδός/ Γ.Σεργίδης/ Θ.Τροκάνας/ Κ.Φουντεδάκη, *Το οικογενειακό δίκαιο στον 21ο αιώνα από τις συγκυριακές στις δομικές αλλαγές*, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2011, σ.67-89.

Ρεθυμιωτάκη, Ε., Οικογένεια και δίκαιο στην Ελλάδα του 21^{ου} αιώνα: Τάσεις εξατομίκευσης και συμβατικοποίησης, Πρακτικά Γ' Τακτικού Συνεδρίου της Ελληνικής Κοινωνιολογικής Εταιρίας, *Ελληνική κοινωνία 1975-2010, ανακατατάξεις, προκλήσεις*, Αθήνα, 3-5 Νοεμβρίου 2011.

Ρεθυμιωτάκη Ε. (α), Ομόφυλα ζευγάρια και Ιατρικά Υποβοηθούμενη Αναπαραγωγή: σεξουαλική ελευθερία, οικογενειακή ζωή και γονεϊκή σχέση, σε: *Υποβοηθούμενη Αναπαραγωγή & εναλλακτικά οικογενειακά σχήματα*, : Εφ. Κουνουγέρη-Μανωλεδάκη./ Γ. Γεωργόπουλος/ Αν. Καλαϊτζή/ Β. Καντσά Βενετία/ Κ. Κηπουρίδου/ Ν. Κουμουτζής/ Μ. Μηλαπίδου/ Ελ. Ρεθυμιωτάκη/ Χρ. Σαχινίδου/ Αντ. Τσαλίδης/ Δσπ.Χαλκίδου, Δημοσιεύματα Ιατρικού Δικαίου και Βιοηθικής - τ. 18, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, Εκδ. Σάκκουλα, 2014, σ. 147-180.

Ρεθυμιωτάκη, Ε. (β), Συμβιώσεις ομοφύλων. *Μια πρόκληση για τις τρέχουσες αντιλήψεις στην ελληνική κοινωνία*, Εσπερίδα Εταιρίας Οικογενειακού Δικαίου, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2/10/2014.

Rubin, G., Σκέψεις για τη σεξουαλικότητα: σημειώσεις για μια ριζοσπαστική θεωρία των πολιτικών της σεξουαλικότητας, σε: Γιαννακόπουλος, Κ. (επιμ.), *Σεξουαλικότητα. Θεωρίες και Πολιτικές της Ανθρωπολογίας*, Αθήνα, Εκδ. Αλεξάνδρεια, 2006, σ. 401-481.

Σεβαστάκης, Ν., *Κοινότοπη χώρα. Όψεις του δημοσίου χώρου και αντινομίες αξιών στη σημερινή Ελλάδα*, Αθήνα, Σαββάλας, 2004.

Σταμπέλου, Χρ., Σύμφωνο Συμβίωσης και Ισότητα, *ΧρΙΔ*, Θ/2009, σ. 189-192.

Τορπουζίδης, Αμφισβητώντας κυρίαρχες μορφές Οικογένειας, σε: Θ. Παπαζήση/ Ν.Χατζητρύφων, *Οικογένειες από ομόφυλα ζευγάρια*. Πρακτικά 2ου Διεπιστημονικού Συνεδρίου, Θεσσαλονίκη, 12-14 Μαΐου 2005, Επίκεντρο, 2007, σ.193-203.

Τσακιστράκη, Χ., Περί συμβολικής λειτουργίας του δικαίου και των ορίων της: με αφορμή τη γαλλική συζήτηση σχετικά με το γάμο για όλους, *Σύγχρονα Θέματα*, Ιούλιος-Σεπτέμβριος 2014, τεύχος 126, σ. 51-65.

Τουντασάκη, Ειρ., «Βιολογική», «γενετική» και «κοινωνικοσυναισθηματική» μητέρα: εννοιολογήσεις της μητρότητας και της οικογενειακότητας στον κοινοβουλευτικό λόγο αναφορικά με την Ι.Υ.Α., σε: Β. Καντσά, *Η μητρότητα στο προσκήνιο. Σύγχρονες έρευνες στην ελληνική εθνογραφία*, Αθήνα, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, 2013, σ. 119-146.

Φουντεδάκη, Κ., Ενώσεις προσώπων του ίδιου φύλου: η διαχρονική αντιμετώπιση τους από την ελληνική έννομη τάξη, μια νομοθετική πρόταση και οι προεκτάσεις της, σε: *Σύμφωνο συμβίωσης ομόφυλων ζευγαριών. Η προσαρμογή της ελληνικής νομοθεσίας*, Αθήνα, Ίδρυμα Μαραγκοπούλου για τα δικαιώματα του ανθρώπου (ΙΜΔΑ), Α.Ρ. Publications, 2015, σ. 59-85.

Φυτράκης, Ευ./ Παρασκευόπουλος, Ν., *Αξίопοινες σεξουαλικές πράξεις*, Εκδόσεις Σάκκουλας, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2011.

Χαλκιά, Α., *Έμφυλες βιαιότητες: εξουσία, λόγος, υποκειμενικότητες*, Αθήνα, εκδ. Αλεξάνδρεια, 2011.

Vance, C., Η ανθρωπολογία ανακαλύπτει εκ νέου τη σεξουαλικότητα: ένα θεωρητικό σχόλιο (1991), σε : Γιαννακόπουλος, Κ. (επιμ.), *Σεξουαλικότητα. Θεωρίες και Πολιτικές της Ανθρωπολογίας*, όπ. π. σ. 103-138.

Vernet, D., Η γαλλική δεξιά σε ομοφοβική εκστρατεία, «Ε» - *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία*, 6.2.2014

Weeks, J., Ζητήματα ταυτότητας (1987), σε: Κ. Γιαννακόπουλος (επιμ.). *Σεξουαλικότητα. Θεωρίες και Πολιτικές της Ανθρωπολογίας*, Αθήνα, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, 2006, σ.139-168.

ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ

European Social Survey. *Exploring public attitudes, informing public policy. Selected findings from the first five rounds*, Marriage and Partnerships, https://www.ESSI_select_findings.pdf, σ. 16

Lettre ouverte par Laurence Croix et Olivier Douville, Communiqué de presse du 12/11/2012, “Des psychanalystes face à l’égalité des droits et au mariage pour tous” σε: <http://www.cifpr.fr/+Les-psychanalystes-contre-l+>

<http://ouraniotoksofamilies.blogspot.gr/>

<http://www.10percent.gr/old/issues/200404/15.html>

ilga-europe.org/rainboweuropa = Rainbow Europe Map and Index

